АСЕН ЧИЛИНГИРОВ

БЪЛГАРСКАТА АРХИТЕКТУРНА ШКОЛА

ИЗСЛЕДВАНИЯ

I

БЕРЛИН 2007

ИНТЕРНЕТНО ИЗДАНИЕ НА АВТОРА
НА ПРАВАТА НА РЪКОПИС

© Асен Чилингиров – текст, илюстрации, оформяне
Всички права запазени

ЧАСТ IV
„СВЕТИ АРХАНГЕЛИ” В БАЧКОВСКИЯ МАНАСТИР

ЗА ДАТИРАНЕТО НА ЦЪРКВАТА „СВЕТИ АРХАНГЕЛИ“ В БАЧКОВСКИЯ МАНАСТИР

Само на четири от средновековните църкви в днешните граници на нашата родина са посветени толкова много публикации и е отделено толкова много място в общите изследвания и в споровете за българската църковна архитектура, както за църквата „Свети Архангели“ в Бачковския манастир. Това са софийската „Света София“, Голямата базилика в Плиска, Кръглата църква в Преслав и Боянската църква. Но за никоя от тези църкви не са изказвани толкова противоречиви мнения и не са определяни тъй различни датировки, колкото за нея. При това интересът на изследователите и мястото, отделяно за нея в публикациите им, е единствено нещо, което я сближава с другите. А това, което я отличава не само от тях, но и от повечето значителни български средновековни паметници, е обстоятелството, че публикациите за тях са предшествани от продължителни изследвания на тяхната строителна субстанция – или поне на онова, което е стигнало от тях до нас. Тази строителна субстанция в споменатите четири църкви е била подлагана в течение на много десетилетия на разностранни проучвания, засягащи както материала, с който са изградени и зидарията им, така и тяхната пластична и художествена украса. Правени са сравнения на техните планове и на приложената в строежа им художествена и функционална концепция, търсени са паралели и модели за тях – и то в различни насоки и аспекти. А археологическите изследвания върху терена им са извадили на повърхността всички възможни данни относно мястото на строежа и връзката му с вероятни и действителни предшественици.

Всички определения относно формите, строителните материали и зидарията на църквата „Свети Архангели“, дадени от нейните изследователи, почиват изключително на общи външни, най-често напълно повърхностни наблюдения. Никой от тях не е правил дори елементарни сондажи върху нейната строителна субстанция и терена, на който църквата е построена – и ако един от тези изследователи, арх. Стефан Бояджиев, се

позовава на резултатите от някакви свои наблюдения и мними сондажи, за да докаже поставената предварително от него теза, както по-долу ще бъде показано, начинът, по който тези „сондажи“ са извършени и са интерпретирани, с нищо не подкрепя неговата теза. Предложените от него данни не се потвърждават от понататъшните изследвания и не могат да послужат за изясняването на проблемите, свързани със строежа на църквата, с времето на изграждането ѝ и с мястото, което тя заема в нашата културна история.

За църквата „Свети Архангели“ не са запазени никакви архивни материали; в документите, свързани с основаването на манастира тя не се споменава, също както не се споменава и в никакви средновековни исторически и агиографски извори. В пътеписа на френския лекар Пол Люка от 1706 година,[1] най-старото известно на науката съобщение на пътешественик, посетил Бачковския манастир, авторът споменава преданието, според което църквата в манастира била «разрушена и после възстановена, каквато е днес, от император Маврикий». От тези негови думи не може да се разбере дали той е имал предвид само съборната църква или свързаната с нея църква „Свети Архангели“, също както не може да се разбере как е стигнал до името на император Маврикий (582-602), което едва ли някой по това време е знаел в манастира, а не до името на император Алексей Комнин (1081-1118), с когото е свързано до сега манастирското предание, а по време на посещението на Люка в манастира сигурно е било възможно да бъде прочетен не само възобновения през XIX век надпис в съборната църква, а по всяка вероятност да се видят и стенописни изображения на този император. Без да вземе някакво отношение към вероятността на това предание и да спомене нещо повече относно външния вид и устройството на тази църква – явно не представляващи за него особен интерес, за което свидетелствува безкритично и погрешно цитираното име на основателя – Люка допълва: «истината е, че неговият [на императора, бел. авт.] портрет е на много места тук». В следващата по време бележка на ерусалимския патриарх Хрисант, посетил манастира само 14 години по-

късно, на Великден 1720 година, вече се споменава изрично и църквата „Свети Архангели“: «В манастира се намира и друга църква, Свети Архангели, както казват, дело на самодържеца Алексей Комнин».[2]

Въпросите, свързани с Бачковския манастир се поставят в науката от сравнително неотдавна, като едва през последните десетилетия интересът към него се увеличава и е свързан предимно с личността на видния византийски велможа Григорий Пакурян,[3] който го основава в 1083 година. Построен далеч от големите средновековни църковни, политически и културни центрове, този манастир намира само епизодически отзвук в някои редки съобщения на съвременници. Той остава настрана също от интереса на историците, изкуствоведите и богословите, за които до XIX век Византия се състои само от нейната столица с културните ѝ паметници, а православната църква бива идентифицирана с цариградската патриаршия, чиято проблематика единствено ги занимава. Малко след началото на XX век обаче този манастир и преди всичко неговият устав изведнаж става обект на голям брой нови изследвания и дискусии в научната литература. Повод за тях е издаването на първата научна публикация на устава на манастира през 1904 година,[4] с което се открива нова насока за изследванията, като се разширяват техните исторически, географски, социално-политически и културни параметри – съответно със сложните и разностранни проблеми, свързани с основаването, характера и дейността на манастира и неговия основател. Тези проблеми ще продължат да занимават науката чак до последно време,[5] без да доведат до решения, удовлетворяващи всички заинтересувани в споровете страни.

В българската историография основаването и съдбата на Бачковския манастир през следващите столетия заема много малко място в сравнение с историята на другите големи български манастири. Причина за това са от една страна малкото сведения с които разполагаме за него в средните векове, както и твърде ограничената роля, която той играе в българската църковна и културна история през тази и следващата епоха – епохата на

Българското възраждане. Откъслечните и противоречиви данни на предимно църковните историци, отнасящи се до различните религиозни борби от ранното и зрялото средновековие, в центъра на които се появява и този манастир с неговата по-близка и по-далечна околност, са останали досега настрана също и от изследванията на българските историци, които през последния половин век се занимават съобразно с политическата доктрина предимно с икономическите отношения през «епохата на развития феодализъм»[6] и нестравнимо по-малко с проблемите на «култовата архитектура» от същия период. За разлика от повечето български манастири, след края на Второто българско царство и ликвидирането на българската патриаршия Бачковският манастир не е напуснат от монасите, като получава подкрепа от цариградската патриаршия и става център за разпространение на гръцките влияния върху българската църква и общественост. По време на българо-гръцките църковни борби през XIX век той се обявява против българската екзархия, не взима участие в Българското възраждане и преминава под върховенството на българската църква едва през 1894 година. Това обстоятелство го прави практически недостъпен за изследванията не само на българските историци и демографи,[7] които едва от последните години на XIX век започват да му обръщат повече внимание.[8] Отначало този интерес е свързан предимно с обявеното за мистификация откриване гроба на патриарх Евтимий в манастирската църква през 1905 година. Този случай става повод както за проучване на свързаните с последния български патриарх исторически извори, извършено от проф. Васил Златарски,[9] така и за по-продължително пребиваване на акад. Йордан Иванов в манастира по покана от страна на българската православна църква, в резултат на което се появява и неговата студия, в която той подробно се спира не само на историята на манастира и неговата околност, но и на културните и архитектурните им паметници.[10] В това свое изследване българският учен за първи път в научната литература обръща внимание на някои от особеностите на църквата „Свети Архангели“, като несъвпадането на нейната надлъжна ос с надлъжната ос на съборната църква,

както и на нейната необикновена за българската манастирска архитектура двуетажна постройка. Той се спира по-подробно и на сведенията в цитираната още преди него от Иречек книга на Пол Люка, но и на сведенията на ерусалимския патриарх Хрисант, като дава израз на убеждението си, че тази църква не само е построена преди съборната, но и че нейният строеж е от дълбока древност.[11]

За дълго време публикацията на акад. Йордан Иванов, засягаща освен историята на Бачковския манастир също и неговите културни паметници, остава единствена в българската научна литература, в която почти изключително се приповтарят сведенията от изследванията на чуждите автори за устава на манастира и за неговия основател, като постепенно се налага убеждението, че както този манастир, така и неговите паметници, са чужди на българската политическа и културна история и поради това не заслужават интереса на българските изследователи.[12] В този смисъл също и проблемите, свързани с църквата „Свети Архангели“ – с нейното основаване и датировка, но и с нейните особености – заемат в публикациите на българските и чуждите автори от следващите години само второстепенно място. Без да споменава изрично тази църква, в своята статия за един грузински надпис в Бачковската костница Д. Ласков изказва там предположение, че от постройките на основателя на манастира до нас е достигнала само костницата[13] – това убеждение ще се задържи при болшинството български изследователи с много малко изключения до сега.

Сред малкото публикации на чужди автори от първите десетилетия на XX век, посветени на паметници на старото българско изкуство особено място заема докторската дисертацията на германския архитект Макс Цимерман, защитена в 1911 година и издадена отначало без неговите фотоснимки в 1913 година, а заедно с тях в пълен текст в две части през 1916 и 1921 година,[14] която е и първото монографично научно изследване, засягащо само средновековни и късносредновековни църкви в границите на нашата страна. Във втората част на своя труд Цимерман дава за първи път заедно с плана на съборната

църква в Бачковския манастир, преди него вече публикуван и от Йордан Иванов, също и плана на „Свети Архангели“, заедно с надлъжен разрез на църквата, рисунка на нейната южна фасада и кратка нейна характеристика,[15] от която по-важна за понататъшните изследвания на църквата и за споровете около нея е датировката му – или по-точно твърдението му, че тази църква е по-нова от построената в 1604 година и свързана с нея съборна църква на манастира.[16] В плана на църквата той допуска някои не особено съществени грешки, като не отбелязва отклонението в посоката на нейната северна стена спрямо южната, както и нееднаквата дебелина на техните зидове – тези грешки повтарят след него повечето български автори, които пречертават неговия план. От по-голямо значение и с важни последствия за неговите заключения за последователността при строежа на двете църкви е неточността в чертежа на плана на църквата на мястото, където нейният североизточен ъгъл се допира до западната стена на нартекса на съборната църква. Цимерман не показва точно застъпването, т.е. вкопчването на двете църкви, при което част от източната стена на „Свети Архангели“ ляга изцяло върху долната част от западната стена на съборната църква – а това е било възможно да стане само понеже тази стена е била изградена след „Свети Архангели“. Ако църквата „Свети Архангели“ е трябвало да бъде построена след новата съборна църква от 1604 година, това би наложило почти цялата нейна западна стена да бъде разрушена и наново изградена, което – независимо от големите технически затруднения, свързани с това – е лишено от всякаква логика, защото в такъв случай строителите щяха да изградят тази църква около един метър пó на запад, което едва ли би им причинило каквото и да било затруднение. Както при чертежа му на южната фасада на „Свети Архангели“, така и при напречния ѝ разрез – и двата чертежа направени с „фотограметрична“ точност! – всеки внимателен наблюдател може да забележи «допуснатата от строителите небрежност» да построят стълбове (или полустълбове?), върху които при това не ляга източната стена на църквата.

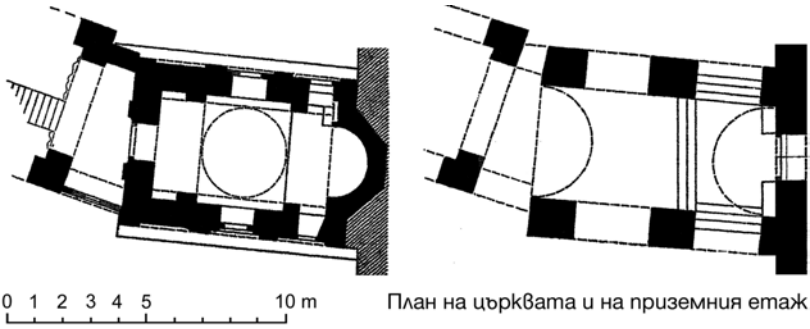

План на църквата и на приземния етаж

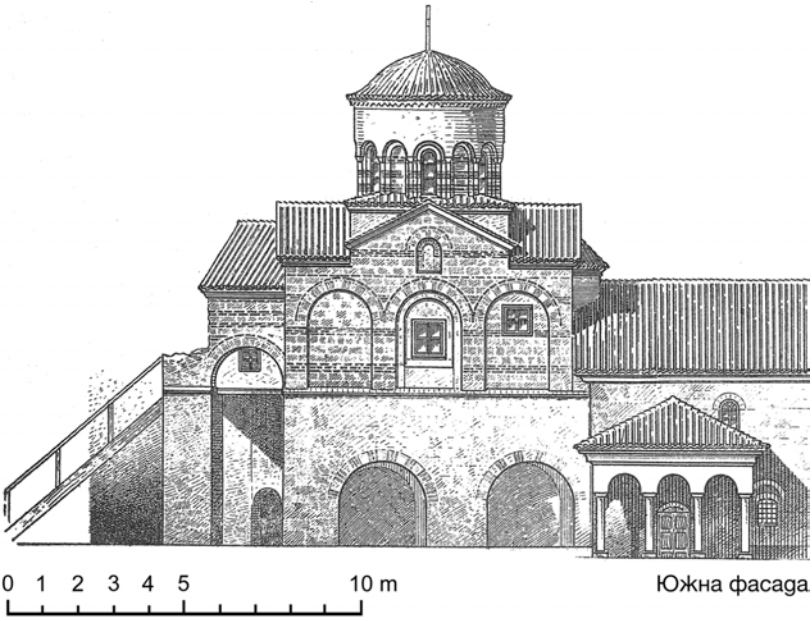

Южна фасада

Бачковски манастир
„Свети Архангели“
Заснимане и чертежи М. Цимерман

Интересно е обаче, че туй несъответствие остава незабелязано от изследователите.[17] При това в сегашното си положение източните стълбове дават вид като че ли са изрязани, или по-скоро вградени в западната стена на притвора на новата църква. А за разлика от два и половина пъти по-дебелите масивни средни стълбове те би трябвало да носят и източната стена на църквата – опираща се обаче не на тях, а на арките, свързващи източните със средните стълбове! Причината за тези несъответствия ще се изясни едва след извършените през 1986 година разкопки в нартекса на новата съборна църква, за които ще бъде споменато по-долу в текста. При тези разкопки ще се разкрие основата на още една двойка стълбове източно от църквата, „Свети Архангели“, както и малка част от основата на югоизточния стълб, пресечен от западната стена на новопостроения нартекс. По този начин става ясно, че първоначално стълбовете са били част от една покрита със свод галерия, водеща от западното крило на междувременно разрушените жилищни помещения – или от също тъй вече несъществуващата западна манастирска порта – към входа на църквата.

Грешката при заснимането плана на църквата води автора и до погрешното заключение за последователността на строежа при двете църкви, от които според него съборната църква е по-старата от двете.[18] Макар и явно погрешно, това заключение на германския архитект заблуждава някои автори, които го приемат безкритично и дори го защитават и обосновават.[19]

Много по-голямо значение за българската историография от плановете, чертежите с разрези и реконструкции на паметниците, както и историческите и критичните бележки на автора, са неговите фотоснимки, и то предимно тези от Бачковския манастир, Несебър и Търново, които представят състоянието на паметниците в началото на XX век, от което време, що се отнася до Бачковския манастир и преди всичко до „Свети Архангели“, не разполагаме с други фотоснимки. Ценни обаче са и някои наблюдения и заключения на автора по отношение на специфични за паметниците на средновековната архитектура в България особености.

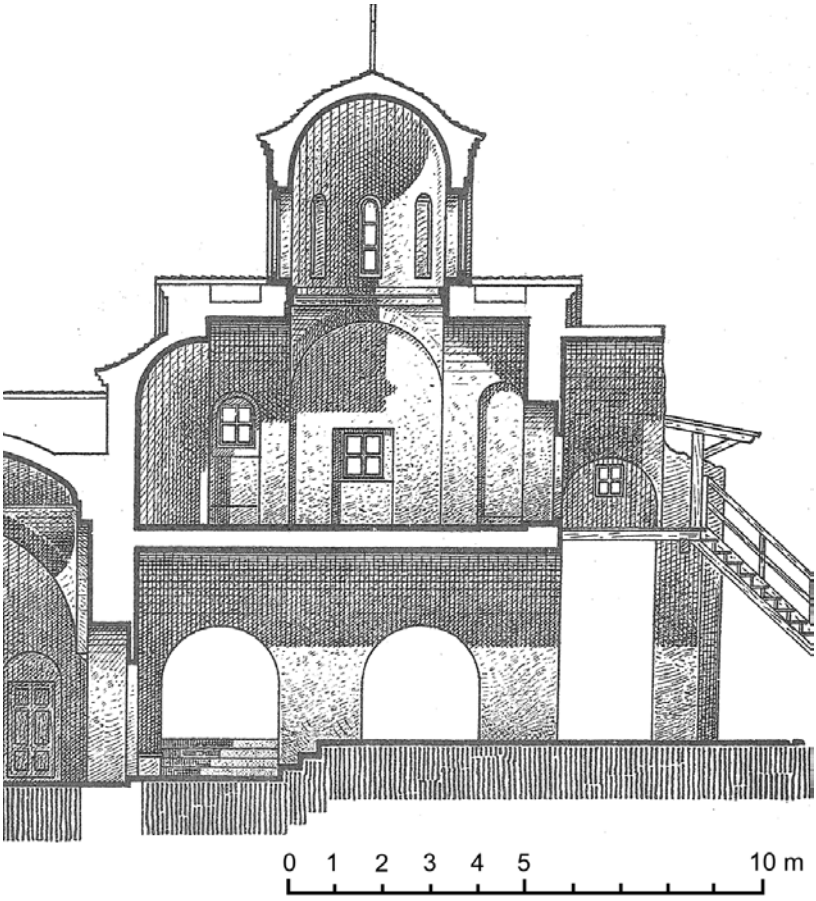

Бачковски манастир
„Свети Архангели“
Надлъжен разрез
Заснимане и чертеж М. Цимерман

За разлика от едва ли не всички автори преди и след него, Цимерман свързва декоративната зидария и силното разчленяване на фасадите в българските архитектурни паметници с двуи тристепенни плоски ниши и аркади с местните традиции на късноримската архитектура, а не с влияния от Сирия, Армения и дори Кавказ, както единодушно и единогласно твърдят повечето изследователи и то до сега.[20] След като във връзка с несебърските църкви той вече подробно се е спрял както на плоските ниши, така и на декоративната външна зидария и на украсата на фасадите на българските средновековни църкви,[21] в бележките си за „Свети Архангели“ в Бачковския манастир той повече не се връща на същия въпрос и не отбелязва следите от керамичната украса на тамбура на тази църква – това ще отбележи за първи път малко по-късно А. Грабар, за да остане то след това незабелязано от останалите изследователи, освен от Н. Мавродинов. На тази външна украса, специфична за средновековните църковни паметници в България, Цимерман противопоставя изключителното по своята сила въздействие на вътрешното пространство при столичните византийски паметници от епохата на Юстиниан, като подчертава тяхната неадекватност, т.е. невъзможността на външната украса да компенсира това въздействие.[22]

Ново отношение към проблемите, свързани с църквата „Свети Архангели“ показват две статии на руския историк на изкуството Андрей Грабар,[23] който в началото на 1920-те години получава като емигрант прибежище в България. При тези първи задълбочени изследвания на специфичните особености на тази църква и на определен кръг от архитектурни паметници повече или по-малко свързани с нея се поставят много въпроси, чието решаване ще занимава българската и чуждата историографията през следващите десетилетия. А това са най-съществените за тази наука въпроси – въпросите за възникването на определени форми и типове сгради в църковната архитектура, както и за значението на местната традиция и чуждите влияния в тяхното развитие, т.е. въпросът за пътищата на тяхното възприемане и за по-нататъшното им предаване.

В плана на А. Н. Грабар включването на част от източната стена на „Свети Архангели“ в западната стена на притвора на съборната църква и прозорецът на нейната апсида са показани вече точно. Самата апсида обаче е представена отвън полукръгла, а не тристенна, каквато е тя в действителност. За мащаб се дава 1/100 – която мярка не е спазена при репродуцирането на чертежа тук.

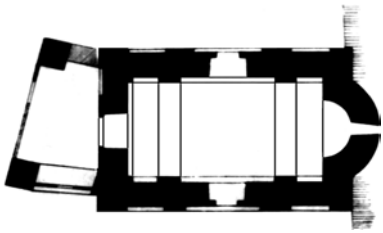

План на църквата по А. Грабар

Макар и църквата „Свети Архангели“ да не е главният паметник, който дава повод за изследванията на Грабар – студиите му са посветени предимно на особеностите, свързани с двуетажните църкви-гробници – той обръща особено внимание на обстоятелството, че тази църква представлява първия по време известен на науката пример от един архитектурен тип, който след XIV век получава голямо разпространение в руската манастирска, дворцова и крепостна архитектура, чийто произход и чиито образци не са известни на науката: така наречените руски „*церкви на сенях*“, т.е. построени на стълбове църкви.[24] В кратките си бележки за църквата А. Грабар не пропуска също да подчертае, че нейният купол е бил украсен с орнамент във вид на меандър и че по своята конструкция и стил тя трябва да е построена не по-късно от XIV век и следователно към нея е пристроена съборната църква в 1604 година, а не обратно.[25]

Основният въпрос, който занимава А. Грабар в следващата му статия, е за произхода на двуетажните църкви в България, които той определя като един обособен архитектурения тип, представен от редица паметници, произхождащи предимно от XI-XIII век – с които църквата „Свети Архангели“ има някои общи черти, макар и тяхната главна особеност на църква-гробница да отсъства при нея, понеже нейният долен етаж не представлява гробнично съоръжение, а открита галерия.

В духа на изследванията, посветени на паметниците на така наречената „Провинциална византийска школа“, чийто произход авторите от първите десетилетия на XX век търсят в Мала Азия – от Сирия и Кападокия до Армения и Грузия[26] – Грабар разглежда и изследва всички известни на науката паметници от

тези страни, които според него може да са послужили за образец както на разглежданите в статията му български двуетажни „църкви-гробници“, така и на тяхната украса. При все че всяка от тези църкви е от различен архитектурен тип – при тях имаме еднокорабна безкуполна, еднокорабна с купол и кръстокуполна църква – и те си приличат само по това, че в долния им етаж в две от тях има или се предполага, че е имало гробове,[27] той ги обявява за принадлежащи към обособен архитектурен тип, колкото това негово определение да противоречи на всички условия, които обуславят понятието архитектурен тип. Но и това, което според А. Н. Грабар обединява българските двуетажни църкви и той счита за тяхна главна особеност – освен двата им етажа – а именно гробницата, при две от общо четирите постройки липсва – не разполагаме с никакви данни, че църквата в Асенова крепост и Църква № 7 на Трапезица в Търново са имали гробници или са били замислени като такива. Също както „Свети Архангели“, която в случая се явява като петата двуетажна църква в Средновековна България. След като не намира образците за този според него особен «архитектурен тип» в съвременната им европейска (но също и малоазийска и северноафриканска) църковна архитектура, той търси и смята, че ги намира сред антични архитектурни паметници от Палестина и Сирия, отдалечени от разглежданите от него обекти на много хиляди километри и строени поне половин хилядолетие преди тях.[28] Но и общите черти на тези негови «прототипове» с построените «под тяхно влияние» разглеждани от него обекти се свеждат към това, че са изградени на два етажа и в долния им етаж има гробница – което обаче също не може да ги свърже с българските паметници, понеже само един от тях е замислен и реализиран като гробница, във втория е бил поместен впоследствие гробът на феодалния господар, а в останалите никога не е имало гроб, като по всичко изглежда, че не е било и предвидено да има такъв.

Още по-абсурдно е да се търсят на много хиляди километри от изследваните от него църкви и в една отдалечена също с много столетия епоха образци за тяхната украса – каквито при

това срещаме през цялата следантична епоха в границите на нашата средновековна държава. При представените от Грабар образци виждаме, че те следват много стари дохристиянски традиции, които след тях не се поддържат, а се прекъсват за много векове, преди да открием отново някакви техни рефлекси в кавказката архитектура от XIII век – колкото и да е спорна връзката между тези образци с грузинските и арменските паметници.[29]

Въпросът за стила и украсата на българските архитектурни паметници, както и за произхода на техните архитектурни форми, също не може да бъде разрешен с възприемането на арменски или грузински образци.[30] При едните и при другите намираме известно сходство само в принципа за разчленяването на архитектурните плоскости, който е разработен във всички негови детайли още в късноримската архитектура и е възприет по цялата територия на римската империя.[31] Този принцип намира не само своето продължение в средновековната църковна архитектура както на Балканите, така и в Християнския изток, но получава и определено развитие в отделните области, при което се създават нови форми, напълно чужди и различни от техните прототипове. И това различие не се изявява никъде тъй силно, както във външното оформление на арменските и грузинските паметници от една страна и на българските паметници от друга.[32] Нито Грабар, нито Мийе и Стржиговски, чиито трудове той многократно цитира в своята студия, не отбелязват тази огромна разлика, изявена на първо място във външния облик на църквите, но и при техните пространствени решения.[33] Достатъчно е да сравним който и да е паметник на арменската и грузинската архитектура от X до XIII век със съвременните му български архитектурни паметници, за да видим, че сходството при тях е дотолкова изявено, доколкото то засяга най-общите им функции или декоративни принципи – църквите си приличат само дотолкова, доколкото едните и другите изпълняват своите функции на сгради за извършване на богослужението от църковната община, също както и украсата на техните фасади и куполи е сходна само доколкото изразява общата тенденция за

разчленяване на гладките плоскости, което се извършва с различни строителни материали и форми.

Макар и по фасадите на „Свети Архангели“ да не срещаме такова разнообразие от пластични форми, както при повечето български архитектурни паметници от XIII и XIV век, разчленяването на техните гладки повърхности се извършва със същите изобразителни средства, които А. Н. Грабар анализира в своята статия във връзка с фасадите на Бачковската костница – това са плитки ниши (средните двустепенни) с живописно украсени арки, изпълнени със също тъй живописната им декоративна зидария от бигорови квадри с междинни редове от тухли, свързани с дебел слой хоросан, както при Бачковската костница. По-сложна от украсата на северната и южната фасада на „Свети Архангели“ е пластичната украса на нейния купол, където при нишите, респ. прозорците, срещаме същите полуколонки и тристепенни профили, както при външните стени на костницата. Грабар посвещава значителен дял от своята статия на произхода на тези аркирани ниши със сложен профил, при които полуколонките играят съществена роля и които ще достигнат крайната степен на своето развитие при несебърските църкви, където особена роля се предоставя на полихромните керамични плочки и другите видове апликации. В подкрепа на Мийе[34] Грабар посочва източния произход на декоративните аркади, каквито срещаме в месопотамските, малоазийските и арменските сгради. При всички тези постройки аркадите имат само декоративни функции, за разлика от съответните аркади по фасадите на постройките, изградени от константинополския художествен кръг, които отразяват конструктивната система на сградите. И тук обаче сравнението с малоазийските паметници ще ни покаже повече отликите им с паметниците от нашите земи. Независимо от различния строителен материал при едните и другите – в Мала Азия това е камък, докато при нашите паметници с много малки изключения това е полихромната украса от смесена техника на камъни с тухли, но и с други керамични апликации – също и формите, но и пропорциите им са напълно различни, макар и едните, и другите да изхождат от

едни и същи късноримски образци. И ако този вид декорация на фасадите и обкръжените с торус прозорци, която срещаме по българските паметници, не се среща във византийските паметници, това далеч не означава, че трябва да търсим нейните корени и аналогии в кавказките и особено в по-късните грузински фасади, а в традицията на античните паметници от нашите земи, където я и намираме – както показва големият брой фрагменти от пластичната украса на преславските църкви.[35] Така че и тук стигаме до същия резултат, както при архитектурните типове: първообразите са в античното наследство, претърпяло значително развитие в течение на вековете и строителите по нашите земи не са принудени да търсят модели и образци на хиляди километри, докато такива могат да се намерят в близката околност. И тези «безспорни късно-кавказки черти», каквито Грабар[36] вижда при фасадната декорация на българските паметници, в действителност следват напълно последователно българската строителна и художествена традиция. При това античните модели и образци не се копират сляпо и точно, а постепенно се нагаждат от българските майстори-строители съобразно с нуждите и вкуса на тяхното време.

Студията на А. Н. Грабар за българските двуетажни църкви-гробници и техния «грузино-кавказки» произход намира най-широк положителен отзвук сред чуждата и българската научна литература. През следващите десетилетия няма нито един труд по история на средновековната архитектура, в който да не се отбелязва «откритието» на този автор – при всички негови методологични грешки. След като съветските историци на архитектурата Н. И. Брунов и Д. Гордеев, както и румънският историк Г. Балш, му посвещават специални изследвания, допълващи и подкрепящи тезата на Грабар,[37] тя ще стане една от главните теми за дискусиите по време на Втория международен симпозиум за грузинското изкуство в Тбилиси през 1977 година. Критически разбор на неговата теза ще направят едва 60 години след излизането на статията му С. Бобчев и Л. Динолов в тяхното изследване на Бачковската костница,[38] но това изследване ще остане непознато за повечето изследователи

и без коментарии – каквито коментарии от страна на силно заинтересуваните от изтъкването на такъв важен принос на грузинското изкуство в историята на архитектурата не могат и да се очакват.

Повечето автори, които след А. Н. Грабар се занимават с църквата „Свети Архангели“, приемат и приповтарят неговите заключения също и относно тази църква, като използват публикувания в статията му неин план, при който грешката на Цимерман по отношение на нейното разположение спрямо съборната църква вече е коригирана, макар и двете надлъжни стени погрешно да се представят паралелни по между си и с еднаква дебелина, а апсидата – като полукръгла. Датировката на църквата чак до последно време ще бъде поставяна в широки рамки, без да се правят опити за тяхното стесняване и уточняване.

Вера Иванова-Мавродинова, която първа след излизането на двете статии на Грабар се занимава отново с тази църква, ще повтори почти дословно неговите определения.[39] Тя обаче първа от изследователите обръща внимание на обстоятелството, че долната част на църквата, т.е. състоящият се от свързани с арки масивни стълбове приземен етаж, е изграден с различна строителна техника, а именно от «недялан камък», докато самата църква е построена «от [дялани] камъни и тухли» – без да коментира това свое наблюдение. В бележка под черта тя отбелязва също, че «Цимерманъ погрѣшно смѣта Св. Архангели за по-нова отъ главната църква», като не се съгласява с твърдението му, че тя е «само покритъ коридоръ, който свързвалъ порано главната църква съ западнитѣ монастирски постройки».[40]

Въ 1931 година излиза обширното изследване на Никола Мавродинов върху архитектурата и произхода на еднокорабните и кръстокуполните църкви в България.[41] Макар и църквата „Свети Архангели“ да се споменава в него само мимоходом с кратко описание – при това изпълнено с неточни данни[42] –, важни са някои негови общи наблюдения по отношение на специфичните за българската архитектура особености в плана на църковните постройки и преди всичко във външното им оформление, на което той ще посвети малко по-късно отделно изслед-

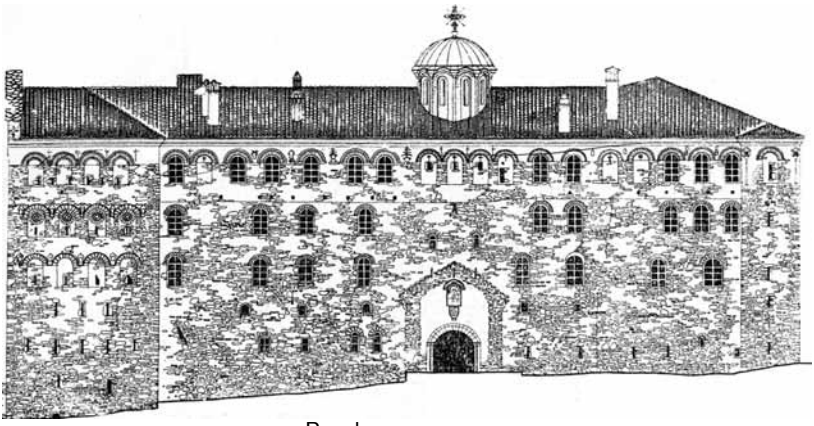

Рилски манастир
Част от източното крило
В средата е Самоковската порта с параклиса „Свети Архангели“
По Г. Стойков

ване.[43] В излязлата след смъртта на Н. Мавродинов негова книга СТАРОБЪЛГАРСКОТО ИЗКУСТВО XI-XIII ВЕК описанието на църквата „Свети Архангели“ не се различава особено от това в първата му книга – освен, че тук вече църквата е наречена «параклис», при което Мавродинов отбелязва, че «във всички големи манастири има параклис, посветен на архангелите Михаил и Гавриил, и той е поставен високо, тъй като тия архангели според манастирските легенди са пазителите на манастира. Те го пазят от врагове, от крадци и от пожар, и за да виждат всичко, техният дом трябва да е високо. Архитектурното разрешение на тая идея в Бачковския манастир е много оригинално...».[44]

За тази своя бележка Мавродинов очевидно е имал предвид Рилския манастир, в който над Самоковската порта се издига параклисът „Свети Архангели“. И тук, както често при своите публикации, той прави едно обобщение, без да го подкрепи с примери, които биха довели до други заключения. Вярно е, че *параклиси*, посветени на „Свети Архангели“ се срещат при повечето православни манастири – и в Гърция, и у нас. Но това са *параклиси*, поместени както в горните етажи на манастирските крила, така и в съборните манастирски църкви, а в манастира

Дохиар, също както в Рилския, параклисът „Свети Архангели“ е над главната порта и е с по-големи размери, които напомнят на надвратна църква. В Хилендарския манастир обаче има *малка църква „Свети Архангели“*, при това също двуетажна както в Бачковския манастир, макар и приземният етаж у нея, също засводен, да изпълнява по-скоро функциите на постамент за изравняване на терена – както при църквата в Асенова крепост и „Свети Яни“ при Асеновград. Но също както в Бачковския манастир този постамент служи за издигането на малката църква над терена. Тя е свързана и с Кулата на свети Сава, което подчертава нейната репрезентативна роля – каквато очевидно е имала и Бачковската църква, която трябва да е била свързана първоначално със западната порта на манастира.

Че досега никой от изследователите не е забелязал този тъй близък паралел на Бачковската църква, е твърде странно, но напълно естествено. През миналия век, а най-вече през втората му половина, много рядко някой от българските изследователи споменава светогорските манастири, а за историците на изкуството и архитектурата беше по-лесно да проучват грузинските и арменските паметници, при все, че и за светогорските манастири – а особено за Хилендарския – да съществуваше повече или по-малко достъпна литература. Така те предоставиха изучаването на българските паметници в светогорските манастири на гръцките и сръбските изследователи, за да манипулират те свободно данните за тях.[45]

Такъв е случаят и със църквата „Свети Архангели“ в Хилендарския манастир. Наистина, манастирското предание приписва нейното основаване на сръбския цар Стефан Душан (1331 до 1355), който в 1347 година посещава манастира заедно със съпругата си,[46] но е престроена от основи до купола през последната четвърт на XVIII век, когато манастирът е бил изцяло български и в него не е имало нито един сръбски монах. Престроена е в рамките на широката строителна дейност на българските монаси от средата на XVIII до началото на XIX век, извършена изключително със средства на български дарители и изпълнена само от български строители и зографи.[47]

Хилендарски манастир
Кулата на св. Сава и църквата „Свети Архангели“
Снимка юни 1978 година

Така и престрояването на тази църква, също както основното преизграждане на т. нар. „Княз Лазаров нартекс“ в съборната църква на манастира, е извършено от същото строително ателие, което през последните десетилетия на XVIII век изгражда наново неговото западно крило, а в първите години на XIX век построява съборната църква на Зографския манастир. След нея това строително ателие, начело с първомайстор Павел от Кримин, изгражда съборните църкви на манастирите Есфигмен, Ксеноф, и Свети Пантелеймон, преизгражда напълно църквата на Великата Лавра, като прибавя към нейното построено през XI век ядро нов вътрешен и външен нартекс, а на края на своята дейност построява и новата съборна църква на Рилския манастир – шедьовъра на българската църковна архитектура.[48]

При пълното отсъствие на документи, отнасящи се към първоначалния строеж на църквата „Свети Архангели“ в Хилендарския манастир, ние можем само да правим предположения както за повода на нейния строеж, така и за вероятни образци, възникнали *след* или дори *преди* Бачковската църква. Във всеки случай, даже да не сме в състояние да покажем наличието на преки връзки между двата манастира – Бачковския и Хилендарския – общите черти и еднаквото положение на двете църкви в тях ни заставят поне да допуснем съществуването и на общ за тях средновековен образец, нестигнал до наши дни и останал забравен сред безбройните наши разрушени църковни паметници. Така че паралелите във формата, положението и патронажа на двете църкви не само не решават някои от главните проблеми, свързани със строежа на Бачковската църква, но дори още повече усложняват тяхното решение. Между тези проблеми е на първо място – заедно с времето и повода на нейния строеж – необикновеното ѝ местоположение сред манастирския комплекс, в което обаче намираме важни допирни точки с Хилендарската църква, и то независимо от подобията във формата и патронажа: и двете църкви, въпреки техните значително помалки размери от тези на главната църква, имат доминиращо положение в манастирския комплекс, макар и то да не оспорва господстващото положение на първата.

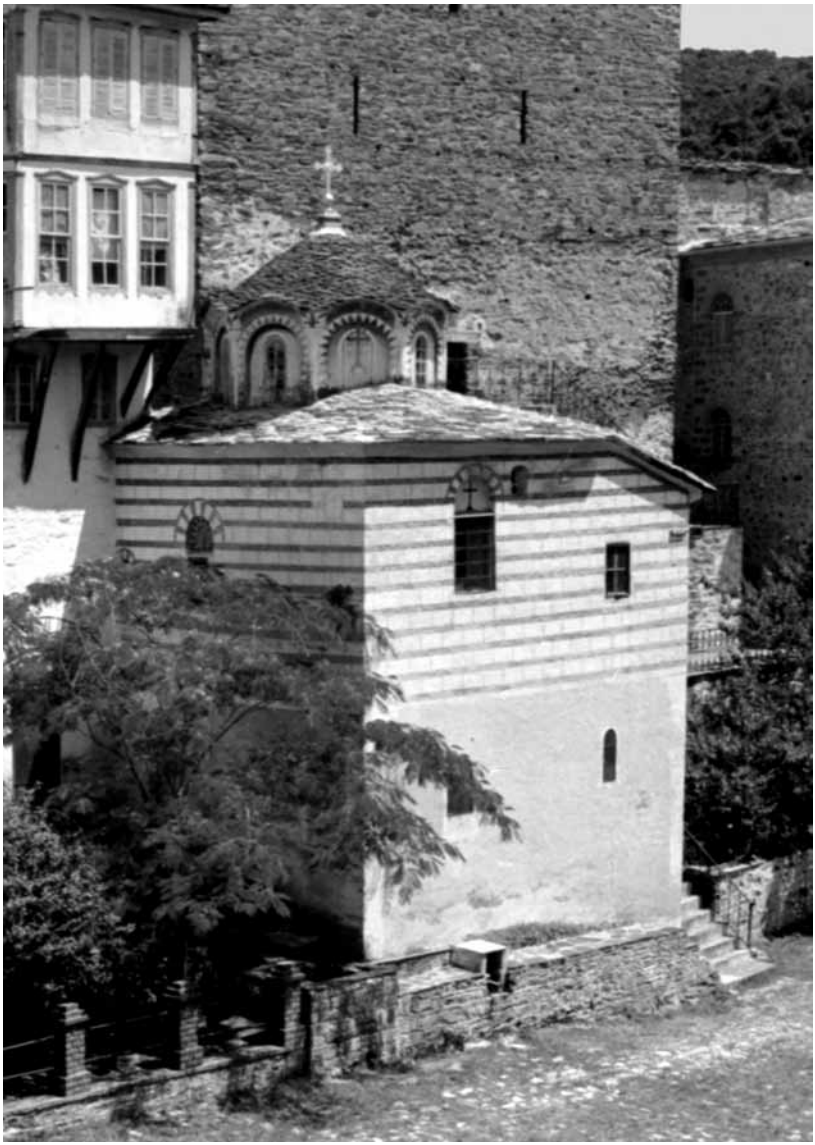

Хилендарски манастир
„Свети Архангели“
Снимка юни 1978 година

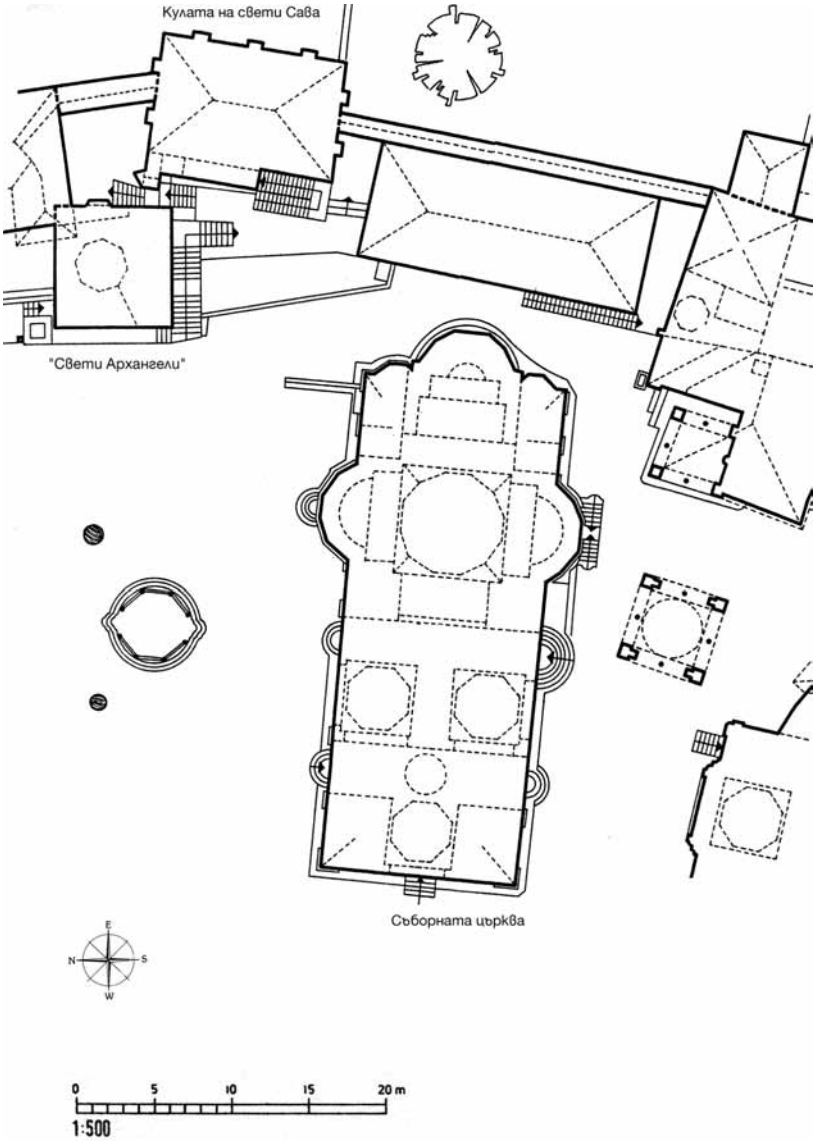

Хилендарски манастир
„Свети Архангели“ - ситуация
По П. Милонас

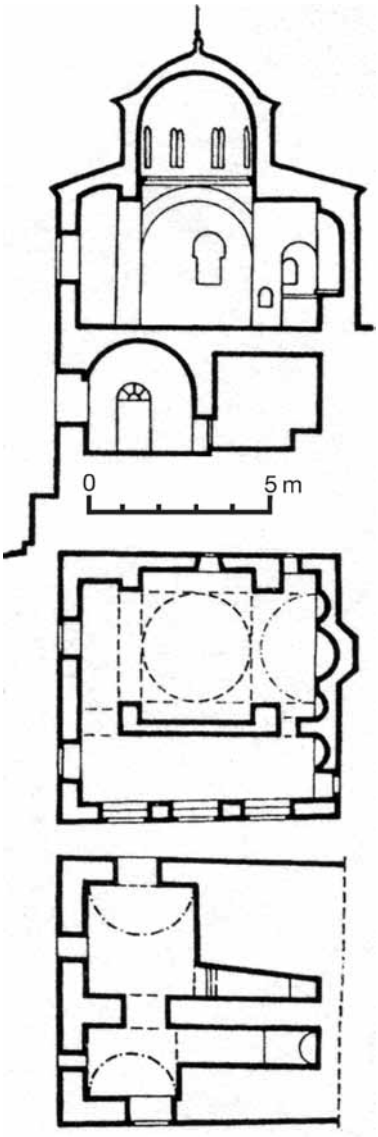

Хилендарски манастир
„Свети Архангели“
По П. Милонас

На въпроса за положението на църквата „Свети Архангели“ в комплекса на Бачковския манастир Мавродинов не се спира – също както и всички останали автори преди него. Дори в своята датировка на църквата той не е категоричен, като в последното си излязло посмъртно изследване явно си противоречи при датирането на Бачковската костница и другите строежи в манастира, което може да се обясни с обстоятелството, че не е имал възможност да хвърли последен поглед върху своя текст.[49]

От извънредно важно значение за по-нататъшните изследвания са бележките на Н. Мавродинов по отношение на външното оформяне на българските паметници – на неговата същност и неговия произход, но и на неговото отношение спрямо паметниците на византийската столична архитектура. Тук той прави обстоен анализ както на подобието, така и на отликите не само във формите, структурата и материалите, които откриваме при едните и при другите, но също и на облика и въздействието върху зрителя. Много важно при тях е използването на различните архитектурни, скулптурни и живописни полихромни форми прилагани изключително с декоративна цел и нямащи никаква връзка с конструкцията и статиката на паметниците, без дори да ги отразяват, какъвто е случаят с лизените и плитките аркирани ниши по фасадите на българските паметници – за разлика от лизените и нишите по фасадите на византийските църкви, отразяващи отвън структурата на сводовете в интериора. Тази особеност забелязва още Г. Мийе, но Мавродинов в своите изследвания вече по-задълбочено я обосновава с всеобщи тенденции при българските паметници. С техните обли форми и хоризонтално разчленение, разделящо фасадите на няколко хоризонтални пояса, те се явяват диаметрално противоположни на византийските с техния вертикализъм и начупен релеф – които ще бъдат отчасти изоставени едва в последното столетие от историята на Византия.

В този смисъл Мавродинов недостатъчно използва като пример външното оформление на църквата „Свети Архангели“ в Бачковския манастир, макар и тя да дава съществени допълнения към доказателствата му, главно при оформянето на купола

– освен нишите с полуколонки по между им, от особена важност е изпълнения посредством хоризантално и вертикално поставени тухли орнамент във вид на меандър. Наистина, когато Мавродинов прави своите изследвания, този орнамент е почти закрит от мазилката върху него и едва забележим, но той успява да го види и регистрира. А именно този орнамент свързва църквата „Свети Архангели“ с архитектурата на Първото българско царство и представлява тъй важното звено във веригата на традицията, което ще свърже архитектурата на Второто българско царство с традицията на българската църковна архитектура от IX и X век, от която до нас са стигнали тъй малко паметници.

За разлика от Грабар, Мавродинов не търси прототипа и образците за външното оформление на българските църкви в Армения и Грузия, а в по-старата традиция на нашите земи, но и в Сирия. С това той прави вече следващата стъпка, която би еманципирала нашето старо изкуство от някои мними външни влияния, които при това са много трудно доказуеми. В този смисъл той анализира полуколонките по апсидата и между прозорците на Бачковската костница – напълно сходни на полуколонките и в купола на „Свети Архангели“ –, както и дъгите по страничните лица и торуса върху тях. Според него – и той аргументира напълно логично своите твърдения – те нямат нищо общо с чисто декоративните тънки, стоящи вън от стените арменско-грузински дъги. Торусът върху тях също не прилича на арменската фасадна украса, с която Грабар иска да ги сближи. Приликата между тях е само в това, че са непрекъснати и еднакви. Арменските полуколонки не лежат, както торусите на Бачковската костница, на лизени. При едните и при другите общ е само принципът: редуване на много еднакви дъги в една и съща фасада. Така и украсителната система на българските паметници е съвършено различна от арменската. Полуколонките по апсидата принадлежат според Мавродинов на сирийската традиция и са постоянна украса на сирийските базилики – но ние ще ги срещнем и при късноримските архитектурни паметници по нашите земи, които следват една и съща традиция,

както сирийските. Н. Мавродинов смята, че към Сирия ни отправя и малкото обградено с торус прозорче, чиято аналогия Грабар намира пак в Грузия, но то е също късноримска форма, преминала и в Сирия.

Н. Мавродинов е убеден, че декоративните елементи, каквито срещаме при Бачковската костница, но и при „Свети Архангели“, не са дошли тук в XI век, а принадлежат на местната традиция, която ги е заела от Сирия още при зараждането ѝ, а липсата на запазени паметници не е доказателство, че те не са съществували. И общите черти в украсата на българските паметници от една страна, и на арменските и грузинските от друга, се изразяват само в техните принципи, а не и в участието на строители от Армения и Грузия.

В своите изследвания Мавродинов често споменава и особено подчертава значението на местните строителни и художествени традиции в българското средновековно изкуство. Като изследва плановете на поредица от църкви в централната част на Балканския полуостров той стига до убеждението, че през късната античност «областта на древна Тракия е една творческа област във византийската архитектура»[50], където се проявяват най-силно новите творчески идеи. Също тъй често той противопоставя тези местни традиции на столичното изкуство във византийската империя – без сам да е наясно как тези местни традиции, водещи своето начало още от късната античност, надживяват всички превратности и разрушения през епохата на т. нар. «Велико преселение на народите» и се усвояват от българското църковно изкуство след «покръстването на българите през 865 година». А съобразно с установената в българската историография доктрина то е било извършено от гърците и би трябвало да се очаква, че те са построили първите български християнски църкви – след като в историческите извори не се говори за арменски или сирийски строители, които биха строили църквите не само съобразно с техните строителни традиции, но и съобразно с нуждите на сирийската или на арменската монофизитска църква, чиито отличителни черти не откриваме при нито един български архитектурен паметник.

Колкото и да са важни и съдържателни идеите на Н. Мавродинов за приемствеността в българската местна строителна и художествена традиция, за разлика от теориите на Грабар за арменски и грузински влияния те няма да бъдат възприети в българската историография. От началото на 1960-те години и до сега ще се прокарва и налага в нея систематично идеята за гръцко-византийския произход на българското средновековно изкуство – архитектура и живопис. Тя ще бъде изложена в повечето от обобщаващите трудове, излезли от началото на 1960-те години и продължаващи да излизат до края на века, като на нея ще бъде придаден официален статут, за да указва ролята на доктрина при следващите проучвания. По отношение на българската средновековна архитектура тази официална линия ще се приложи за първи път в издадените от БАН КРАТКА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА АРХИТЕКТУРА,[51] АРХИТЕКТУРАТА В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ[52] и ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИЗКУСТВО.[53] Автор на текста в раздела за българската средновековна архитектура в първата от тях, както и във втората, е Кръстю Миятев, който ще напише съответния раздел също в издадената година по-късно в Москва ВСЕОБЩА ИСТОРИЯ НА АРХИТЕКТУРАТА,[54] а книгата му за българската средновековна архитектура ще бъде преведена на немски език и издадена от същото издателство, осигурявайки по този начин пълен монопол на автора върху тази тема. За да не се наруши този монопол, издаването на колективния труд върху българското средновековно изкуство, подготвен предимно от сътрудници на Института за изобразително изкуство при БАН и завършен още в 1965 година, ще бъде задържано повече от 11 години и ще се пусне на пазара чак в 1976 година, когато голяма част от материала е остарял, а някои от авторите вече не са живи, но основната линия ще бъде съобразена до голяма степен с текста на Миятев.

За разлика от повечето по-стари трудове на Кр. Миятев, написани в резултат на грижливи и продължителни проучвания на материала, в новите обобщаващи трудове на този автор навсякъде личат прибързани и необмислени заключения, свидетелстващи много често за повърхностно познаване, а понякога

дори пълно непознаване на материята – особено що се касае до българските архитектурни паметници от X до XIV век, освен тези от Плиска и Преслав – но и непознаване не само на чуждата, но и на българската научна литература върху тях. Това обяснява и повечето негови класификации и датировки на някои от най-известните наши архитектурни паметници, които ще обременят българската наука като тежка ипотека, от която тя не може да се освободи до днес.[55]

За Бачковския манастир Миятев пише една популярна статия още в 1932 година,[56] а в 1955 година прави до стената в североизточния ъгъл на съборната църква в манастира разкопки, при които бива установена със значителна точност ширината на първоначалната съборна църква, на мястото на която в 1604 година се изгражда сегашната църква.[57]

За своите бележки в трите си обобщителни изследвания на българската средновековна архитектура по отношение на църквата „Свети Архангели“ Миятев се задоволява да преповтори накратко и непълно сведенията от студията на В. Иванова-Мавродинова заедно с приложения в нея план на църквата, взет от студията на Грабар и пречертан заедно с всичките му грешки, включително полукръглата апсида. Макар и в статията си от 1932 година той да обявява тази църква за «втори по старинност паметник в манастира след костницата» – за чиито стенописи твърди, че са от XII век – архитектурата на църквата му се вижда «типична за XIII-XIV век» и той намира «подобни църкви» в Търново и Асенова крепост, която «по своята същина прилича много на църквата „Свети Архангели“». В тази си статия той никъде не я свързва с XII век, но болшинството автори след него цитират тази датировка като негова, без никакви коментарии. В двата си обобщителни труда Миятев датира църквата в XII-XIII век, без да споменава, че му прилича на търновските църкви,[58] а в написания по същото време раздел за средновековната архитектура на България в съветското многотомно издание църквата „Свети Архангели“ е вече датирана XIII-XIV век – също без там да се споменават някакви паралели за нея или да се обосновават тези твърдения.[59]

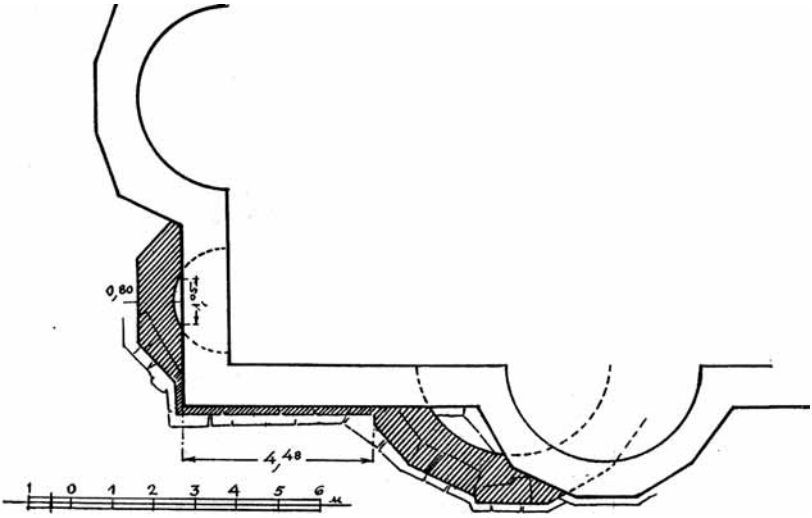

План на разкопките в Бачковския манастир през 1955 година
Основите на старата църква са показани защриховано
Чертеж проф. арх. С. Бобчев

Направените през септември 1955 година под ръководството на Кр. Миятев разкопки в североизточния ъгъл на съборната църква – също както бележките му за архитектурата и живописта в Бачковския манастир – показват още веднаж неговата некомпетентност, но и липса на интерес по всички тези въпроси.[60] И ние трябва да благодарим на проф. Бобчев за неговия план на разкопките – а очевидно и неговото тълкуване на резултатите от тях, предадено в статията на Миятев, но явно недоразбрано от последния. Защото тези резултати в бъдеще ще се цитират многократно в смисъл, който противоречи на изводите от тях, направени от Миятев. И това, което се вижда от чертежа на проф. Бобчев, не е план на „триконхална църква със значително по-малки размери от тези на постройката от 1604 година“, както тази църква ще се характеризира в бъдеще от повечето изследователи, позоваващи се на Миятев, а план на голяма манастирска съборна кръстокуполна църква със странични конхи и три апсиди на източната си страна – а това не е едно и също нещо. И този тип манастирски църкви, известен още като

«тип на атонска манастирска църква», е много разпространен през цялото средновековие по целия Балкански полуостров. Той няма нищо общо с Грузия, а още по-малко със строители от тази страна, пренесли у нас «един от грузинските варианти на този тип».[61] Ширината на първоначалната съборна църква очевидно е съвпадала с ширината на сегашната църква и е било нужно да се продължи изкопът до северната стена само с още 7-8 метра, за да бъде изяснен и въпросът за нартекса на първоначалната съборна църква, а от там и на какво разстояние от нея се е намирала църквата „Свети Архангели“. Но разкопките тогава се прекратяват и този въпрос не бива разрешен. А на Миятев остава да обясни сходството на намерените сред остатъците от старата църква профилирани тухли и издялани във вид на полуколонки бигорови блокове с тези по фасадите на костницата – но и на купола на „Свети Архангели“, които той дори и не забелязва.[62]

През лятото на 1970 година в олтара на съборната църква се разкриват два гроба, с което отново се повдига въпросът за гроба на патриарх Евтимий, но и за построяването на тази църква в 1604 година. Тъй като това откритие не е съгласувано нито със Светия Синод на българската църква, нито с официалните държавни институции, въпросът набързо се потулва с излизането на една кратка статия в централната преса, отричаща всякаква връзка на тези гробове с погребението на последния български патриарх.[63] Същевременно в лабораториите на Института по обща и неорганична химия при БАН, на Факултета по физика при СУ Климент Охридски и на Националния институт за паметниците на културата при КИК биват подложени отново на анализ всички материали, открити при разкопаването на гроба под църквата „Свети Архангели“ през 1905 година, съхранявани в Централния църковен историко-археологически музей при Св. Синод в София. Данните от тези изследвания, както и експертизата на вещите лица въз основа на резултатите от тях, опровергават изцяло заключенията на комисията, извършила разследванията през 1911 година и обя-

вила гроба за мистификация[64] – те обаче ще бъдат публикувани едва след 17 години, и то под формата на частно начинание.[65]

Премълчава се също така и въпросът за разрушаването на старата църква – за времето и за обстоятелствата при които тя бива разрушена. А този въпрос няма да бъде поставен и при издаването на протоколите и експертизите във връзка с изследванията на материалите от гроба през 1987 година.[66]

Макар и приписваното на турците разрушаване на съборната църква в Бачковския манастир да се основава на един единствен източник – публикуваната от Г. Иванов приписка в Ловешкия сборник[67] – почти всички автори считат този източник, що се отнася до разрушаването на църквата, за напълно автентичен и заслужаващ доверие. При това те не се съобразяват с останалите сведения, според които от присъединяването на Бачковския манастир към османската империя в 1364 година поне до първите десетилетия на XV век съборната църква е била напълно запазена, в нея редовно е протичало богослужението и там е бил погребан патриарх Евтимий. А за следващия век и половина липсват данни за турски разрушения в манастира – но и основания за такива разрушения. В този смисъл и изказаното от Ст. Станимиров предположение, че църквата е била разрушена от манастирското братство, за да бъде подменена с нова и по-обширна, е напълно приемливо.[68] Подменянето на съборната църква в манастира с нова е свързано обаче с нарушаването автономията на Бачковския манастир и присъединяването му към цариградската патриаршия в качеството на ставропигиален. По този начин се създават и първите предпоставки за ликвидиране на всички белези, свързващи манастира с неговото българско минало. Това обяснява и изваждането гроба на патриарх Евтимий от олтара на църквата и преместването му под олтара на църквата „Свети Архангели“ – но и подменянето името на българския патриарх с това на ерусалимския патриарх Евтимий, подписал в 1083 година устава на манастира, а след това уж починал в манастира, където и бил погребан. Именно това е накарало някой български монах от манастира да постави в гроба на патриарха и оловената плоча с

името на българския патриарх. А че тази плочка не е била манипулирана в началото на XX век, както твърди съставеният в 1911 година протокол на комисията, ръководена от акад. Йордан Иванов, показват лабораторните изследвания от 1970-1972 година и експертизата на останалите материали от гроба.[69]

През 1970-те и 1980-те години нито «народната власт», нито Светият Синод на българската православна църква имат желание да възобновят под каквато и да било форма някакъв култ към личността на последния български патриарх и да превърнат Бачковския манастир в място за всенародно поклонение. А останалите историци и литературоведи се присъединяват към официалната църковна и правителствена линия, като в биографията на патриарх Евтимий продължава да се поставя под въпрос дори пребиваването му в Бачковския манастир.[70]

В 1972 година излиза първото монографично изследване на църквата „Свети Архангели“ в Бачковския манастир – обширната студия на арх. Стефан Бояджиев.[71] В тази студия авторът за първи път прави подробен анализ на литературата за паметника, включително на изворните материали, като анализира неговите архитектурни особености и въз основа на тях определя положението му в историята на българската архитектура заедно с нова датировка. За разлика от всички дотогавашни изследователи, той твърди, че в изследването си е използвал не само своите наблюдения на паметника, а заключенията му базират и върху сондажи на строителната субстанция на църквата.[72]

Своя анализ на архитектурата на църквата Бояджиев подкрепя с наблюденията и чертежите на М. Цимерман,[73] към които добавя сходните на тях заключения на съветския „специалист“ И. П. Цапенко[74] – както е прието в българската историография от тази епоха. Тези двама автори са в същност и единствените, които се придържат към тезата за късна датировка на църквата, която Бояджиев ще се заеме да защити в своята студия. Както Бояджиев, те също считат, че църквата „Свети Архангели“ е изградена след новата съборна църква, строежът на която е завършен в 1604 година. Бояджиев приема тази датировка и си поставя за цел да я докаже в своята студия. Към студията му са

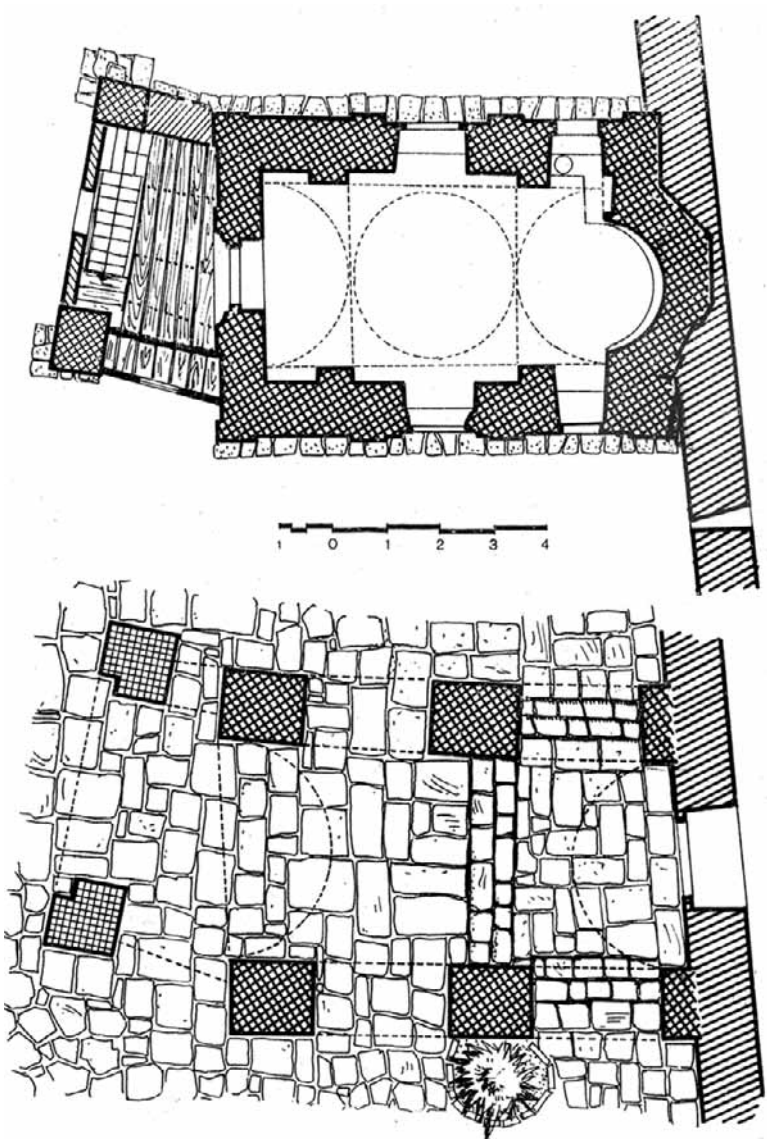

„Свети Архангели“
План на църквата и приземието
Заснимане и чертеж арх. Стефан Бояджиев

приложени голям брой фотографии на автора, които трябва да илюстрират неговите бележки и наблюдения, а така също чертежи на плана и разреза на църквата, заедно с плана на съборната църква, заснети от него, както и негова скица с реконструкция на първичния ѝ вид.

В началото на анализа си Бояджиев се спира на въпроса за изкривяването на надлъжната ос на „Свети Архангели“ спрямо съборната църква.[75] Като критикува авторите, които преди него са се занимавали с този въпрос, но не са изследвали зидарията на двете допиращи се църкви, Бояджиев отбелязва, че само при повърхностно наблюдение на мястото, където двете църкви се допират, може да се стигне до убеждението, че малката църква е по-стара и затова е нужно извънредно старателно изследване на тази зидария.

Във връзка с това изследване, на което Бояджиев ще посвети голяма част от своята студия, той обръща особено внимание на малката сляпа ниша в южната стена на апсидата на „Свети Архангели“, от която по това време се вижда само горната част и която той счита, че може да заблуди наблюдателя само при «бегъл поглед», докато при своите «задълбочени наблюдения» стига до заключението, че ако тази ниша е истинска, а не мнима, за каквато я смята, тя нямаше да бъде единствена и на северната стена на апсидата щеше да има още една такава ниша.[76] Липсата на прозорци в апсидата на „Свети Архангели“, която Бояджиев е убеден, че може да констатира, макар че тази апсида в по-голямата си част е закрита от притвора на съборната църква и скрита от погледа,[77] той счита за факт, като смята, че ако е имало прозорци в тази нейна част, тяхното по-късно запушване би трябвало да остави следи от напукване по мазилката на църквата.[78]

В несъответствието между тънките източни стълбове на приземния етаж на „Свети Архангели“, които Бояджиев счита за изградени едновременно с източната стена на църквата, той вижда още един аргумент в полза на предполагаемото от него късно изграждане на тази църква. В този смисъл според него е било необходимо «да се запълни кухината, която би се обра-

зувала между новоизградената църква „Свети Архангели“ и западната стена на по-старата съборна църква».[79] Той дори смята, че е открил на стената на съборната църква следи от дупка за греда, използвана при строежа на „Свети Архангели“, като за подкрепа на своето твърдение прилага снимка.[80]

За Бояджиев най-убедителното доказателство за късното изграждане на „Свети Архангели“ е сондажът, който той прави до североизточния стълб на приземния етаж в „Свети Архангели“ на мястото, където този стълб се допира до западната стена на притвора на съборната църква, при което «по-късният хоросан, спойващ стълба на „Свети Архангели“ със съборната църква, се долепва до гладкото лице на нейната фасада, получено от извадения облицовъчен блок от западното лице на съборната църква».[81] А за да се получи по-добра спойка, според него е било необходимо да се извадят от стената някои от облицоващите блокове.

Като още едно допълнително доказателство в подкрепа на своята версия за последователността в строежа на двете църкви, Бояджиев се позовава на неконкретизирано от него «канонично правило», според което продължаването [т.е. удължаването – м. бел.] на църквите не може да става на изток [в текста погрешно е отпечатано *запад* – м. бел.] от осветеното място, т.е. олтара.[82]

Уверен, че е установил относителната хронология на двете църкви в Бачковския манастир, арх. Бояджиев насочва вниманието си към въпроси, засягащи тяхната тектоника и външна украса. В «скромната украса» на техните външни стени и в техниката на засводяването им той открива «мюсюлмански похвати», според него «разпространени в редица светски и духовни турски сгради от края на XVI докъм края на XVII век» – без да подкрепи това свое твърдение нито с примери, нито с обяснение защо тези похвати са били разпространени точно и само в това столетие, случайно или не съвпадащо със строежа на съборната църква, а според него и на църквата „Свети Архангели“ в Бачковския манастир. А на тези «мюсюлмански похвати» в «скромната външна украса» на църковните постройки арх. Бояджиев

противопоставя куполната украса, при която според него «безспорно лъха споменът за заглъхващата християнска традиция». В този дух «подкуполният барабан [на съборната църква] е съставен от дванадесет плоски аркирани ниши, във всяка от които се отваря по един доста строен прозорец. Ръбовете между нишите са оформени като вградени полуколонки. На колонките стъпва(т) венец от арки, който носи обединяващ подпокривен корниз». И малко по-нататък Бояджиев продължава: «Барабанът е изграден според старата византийска традиция – с редуващи се по един ред бигорни блокове и тухли. По същия начин са оформени и ъгловите му колонки. По всяка вероятност подобно ще да е изглеждал и портикът пред западната врата на църквата».[83]

В статията си, посветена на въпроса за датировката на двете църкви в Бачковския манастир, Бояджиев не казва нищо за купола на „Свети Архангели“ и неговата украса, която е и най-важното в тази църква. А за украсата на купола на съборната църква, от която според него «безспорно лъха споменът за заглъхващата християнска традиция» и чийто барабан е «изграден според старата византийска традиция – с редуващи се по един ред бигорни блокове и тухли», той нито дава примери, нито препраща читателя към тях, за да може сам да прецени доколко тези твърдения отговарят на истината. Така че читателят има избора или да ги приеме изцяло, или да започне да прелиства илюстрираните истории на византийската архитектура и сам да търси примерите от тази «стара византийска традиция». Но къде? В Цариград, в Солун, Мистра или Света гора? Или пък – ако не може там да ги намери – да ги потърси в Сърбия, Армения или Грузия? Читателят сигурно ще намери «редуващи се по *един ред* бигорни блокове и тухли», макар и не в тъй «старата византийска традиция», а сред значително покъсните от основаването на Бачковския манастир византийски паметници. Що се отнася до украсата на самия барабан на купола при „Свети Архангели“ – за която Бояджиев забравя да спомене – примери сред «византийските» паметници няма да може да намери нито в Цариград, нито в Мистра, Атон,

Трапезунт или в Метеорите. Дори и примерите от Солун и Арта, които стоят в по-тясна връзка с една друга традиция, показват съвсем различна композиция на декорацията. Но тъй далече ние няма и нужда да ги търсим, след като можем да ги намерим сред малкото остатъци от средновековни църкви в границите на нашата днешна държава. Или в границите на Първото българско царство – макар и там също да са запазени твърде малко паметници.

За архитектурната концепция на „Свети Архангели“, т.е. за нейния план, Бояджиев пише в студията си малко повече, като дава за нейната двуетажна композиция едно просто обяснение: «новата църква, която се долепва пред главната врата на старата, трябва така да се построи, че вратата на старата църква да остане открита. Единственият начин да се постигне това е новата сграда да се повдигне върху стълбове, разположени от двете страни на вратата». А защо «новата сграда» е трябвало да се прилепи тъй тясно до «неотдавна» изградената съборна църква? Та това изисква по-голямата част от нейната западна стена да се разруши до основи и наново да се изгради, за да може в нея да се включи източната стена на „Свети Архангели“! А *зад нея* да се построят, и то *накриво*, източните стълбове от приземния етаж на малката църква с техните дълбоки основи! При това тези (полу)стълбове няма да носят нейната източна стена, а понеже тя не е паралелна на западната стена на съборната църква, ще легне отчасти върху арките между тях и средните стълбове, а отчасти и върху «новоизградената за целта» западна стена на съборната църква. Трудно можем да си представим, че между строителите на нашите средновековни паметници ще е имало някой способен да осъществи такова остроумно архитектурно решение – такова решение би могло да се зароди само у някой съвременен архитект като Ст. Бояджиев, ако той би строил сгради, а не се занимава с „научна работа“.

Според арх. Бояджиев «плановото устройство на „Свети Архангели“ се отделя съществено от по-рационалния и в култово отношение по-правилен план на църквите от предтурския период. Най-добре това различие изпъква в уст-

ройството на олтара и, по-точно казано, в липсата на каквато и да е масивна (градена или каменна) преграда».[84] Ако Бояджиев познаваше българските средновековни църковни паметници така добре, както иска да внуши на читателя, трябваше да знае, че никоя църква, използвана за богослужение от XII-XIII век нататък, не е запазила своите *каменни* олтарни прегради, а ги е заменила с дървен иконостас. Но тези *каменни* олтарни прегради – а болшинството от тях са били от мрамор и богато украсени с художествени релефи – не са били захвърляни, а най-често вградени в подовете или порталите на църквите. Ние ги намираме в църквите в Охрид („Света София“), Несебър, Земен, Дреново, Костур, Аполония, Дрино поле/Пешкепи, Лябово и на още много други места, включително и в Бачковската костница. А това, че олтарните прегради в „Свети Архангели“ или части от тях досега не са открити – както и от старата съборна църква в манастира – не е доказателство, че не е имало такива.

Че двата етажа на „Свети Архангели“ са изградени с различна техника, не е откритие на Ст. Бояджиев.[85] Това отбелязват и В. Иванова-Мавродинова,[86] и Н. Мавродинов.[87] Но нито тези автори, нито Ст. Бояджиев коментират това обстоятелство. Както и факта, че приземният етаж (респ. «постамент» според Бояджиев) и църквата не само са построени с различна строителна техника, но и че тяхната надлъжна ос не съвпада с надлъжната ос на църквата – а това също ни дава достатъчно основания за предположението, че са строени по различно време. И още едно важно обстоятелство, което Бояджиев регистрира в своя план на църквата и нейното «приземие», както той на друго място нарича долния етаж, но в статията си оставя без коментар: шестте стълба, които поддържат сводовете на този етаж, върху които е легнала църквата, не са с еднаква големина, но не са и паралелни по между си. И ако трите югоизточни стълбове да създават илюзията, че са построени в една линия и че надлъжните им стени са паралелни по между си, точното им измерване показва известно отклонение в

посоките на техните оси – макар и това отклонение да не е тъй значително, както при трите североизточни стълбове.[88]

Без да разреши проблематиката с шесте източни стълбове, в по-нататъшните си бележки Бояджиев преминава към западните стълбове извън църквата. Премълчавайки факта, че те са изградени със същата техника и същите материали както източните, той изказва предположение, че са остатъци от византийска сграда без да уточни от каква сграда може да са останали такива монументални стълбове. Датировката на тази сграда обаче той счита, че може точно да определи «най-късно от VI-VII век»,[89] като се позовава на своята датировка за Старата митрополия в Несебър. Колко рисковани са подобни датировки показват останалите публикации на същия автор – от софийската „Света София“, до църквата в Земенския манастир, която според него дори е построена от «основи до купола в XVIII век».[90] А как в една църква, построена «от основи до купола в XVIII век», може да има стенописи от X и XIII-XIV век, само той е в състояние да докаже. Във връзка с църквата „Свети Архангели“ Бояджиев по същата причина не споменава нищо за нейните стенописи в наоса, за които по време на неговите изследвания вече се правят сондажи, показали три слоя от различно време, за които той не може да не е знаел.[91]

Подкрепените с много снимки, чертежи и примери твърдения на Бояджиев явно убеждават мнозина изследователи, които, без да са в състояние да ги проверят, до неотдавна сочеха – и то не само като алтернатива – новата датировка на църквата. И наистина, много от твърденията на Бояджиев, подкрепени със снимки, изглеждат на пръв поглед правдоподобни, макар и да не могат да дадат обяснение на първия въпрос, който би си задал всеки поне малко запознат с материята историк: Как е било възможно на манастирското братство да получи разрешение за постройка на *нова* църква и то тъкмо през XVII век, когато отново се усложнява до крайна степен строежът на християнски църкви в Османската империя? След разкопките в североизточния ъгъл на новата съборна църква, където беше открита част от основите на първоначалната църква,[92] ние вече знаем, че тя е

построена на мястото на старата и че нейната ширина е съвпадала с ширината на старата църква, която по всяка вероятност е имала твърде малък по размери нартекс. Известно е, че за строежа или подновяването на такива църкви, при спазване на същите размери, се е давало от страна на турските власти разрешение за строеж – макар и трудно и срещу голям подкуп. Но не и за строеж на нови! И защо ще е било нужно на манастирското братство да построи тази църква, която и сега се използва извънредно рядко?

Повечето от твърденията на Бояджиев са резултат на *негови* разсъждения, които могат да бъдат подкрепени или опровергани само след обстойно изследване на строителната субстанция на църквата „Свети Архангели“ и на съборната църква на местата, където те се допират. За решаването на някои от въпросите, свързани с двете църкви, са нужни обаче археологически изследвания и разкопки по целия терен на манастирския двор. Такива разкопки не са правени преди това дори при строежа на западното крило на манастира и е било пропуснато да се провери теренът, където в миналото вероятно се е намирала манастирската порта, а може би е имало и надвратна църква или камбанария. Не се предвиждаше провеждането на разкопки по терена на манастира също и във връзка с предстоящата реставрация на някои от манастирските сгради, а това затрудняваше ръководството на реставрационните работи и водеше често до конфликти с манастирското братство.

Не по-малко от ръководителя на реставрационните работи в комплекса на Бачковския манастир, арх. Никола Мушанов, бях и аз заинтересуван от проблематиката на манастира, макар и от съвсем различна гледна точка. За първи път аз се сблъсках с тази проблематика по време на моята краткотрайна служебна дейност в Националния институт за паметниците на културата, продължила само от 1964 до 1966 година, когато едно от главните ми служебни задължения беше изготвянето на научна документация за Бачковската костница и пълното фотозаснимане на нейните стенописи.[93] През есента на 1974 година бях отново в Бачковския манастир с цел да се опитам да си изясня пробле-

матиката по отношение хронологията на манастирските църкви във връзка с подготвяния по това време от мене голям обобщаващ труд върху българското средновековно изкуство по поръчка на две германски издателства.

Повечето от въпросите, които Бояджиев поставя в своята статия, аз също вече си бях поставял, но отговорът им зависеше само от изследвания, които трябваше да бъдат проведени на място – включително редица сондажи на строителната субстанция на „Свети Архангели“, и то предимно на местата, където тази църква се допира до стената на съборната църква. За един такъв сондаж Бояджиев съобщава в статията си, че бил направил[94] – а след като той беше отстранил с тази цел на няколко квадратни дециметра мазилката от стената, без да я възстанови, не беше трудно да се проверят неговите заключения. Понеже за извършването на такива изследвания правомощия имаше само ръководителят на проекта за консервация и реставрация на църквата, арх. Никола Мушанов, заедно с него продължихме отстраняването на мазилката при ъглите, където източните стълбове от приземния етаж на „Свети Архангели“ се допират от външната си страна до западната стена на притвора на съборната църква. По такъв начин бяха разчистени ръбовете на двете стени от северната и южната страна на църквата от основите до около два метра височина и в дълбочина навътре в стената до около половин метър. Тези сондажи бяха своевременно заснети от мене с фотоапарат Пентакон Сикс 6х6, както и от арх. Мушанов, със служебния му малкоформатен фотоапарат Екзакта Варекс – впоследствие Мушанов предаде в архива на НИПК своите негативи, от където те изчезнаха, но моите негативи са запазени и към настоящата студия се прилагат четири отпечатъка от тях, показващи сондажите и техните резултати – а за разбирането на тези снимки не са нужни нито особена подготовка, нито специални обяснения. Така с помощта на сондажите можеше вече да се установи и документира с фотоснимки, че външната облицоваща зидария при западната стена на притвора в съборната църква завършва непосредствено след ъгъла на

допиране с източните стълбове на „Свети Архангели“. Тези източни стълбове не се прекъсват при допирането им до стената на притвора, а продължават в източна посока, като се включват в западната стена на нартекса. А това потвърди моето предположение, че не само една част от неговата западна стена е била разрушена и отново изградена, за да се включи в нея църквата „Свети Архангели“, както твърди Бояджиев, а цялата нова съборна църква е построена след нея.

Но тези сондажи показват също, че арх. Бояджиев в статията си не предава правилно състоянието на зидарията при двете църкви, като интерпретира невярно това, което той нарича «сондажи». Също така не е вярно твърдението му, че дупката, която той показва, била от «гнездо за греда на скелята за строежа на малката църква». Кой, кога и с каква цел е извадил камък от стената на съборната църква, не ми е известно и вече не може да се установи. А това е единственото „доказателство“ на Бояджиев за неговата теза, което обаче губи напълно доказателствената си стойност след документирането на сондажите при източните стълбове на „Свети Архангели“.

Както вече беше споменато по-горе, извършването на сондажи на местата, където се допират двете църкви, и то в значителна дълбочина, беше наложително не само от гледището на историка на изкуството, а преди всичко във връзка с подготовката на предстоящата реставрация на църквата „Свети Архангели“, която по това време беше започнала. Тази подготовка беше възложена на сътрудника на института арх. Никола Мушанов, който трябваше да направи и съответните изследвания на строителната субстанция и да изготви проекта за реставрация. Няколкото малки сондажи, направени вече от него във варовата мазилка на купола, потвърдиха скритата зад нея сложна декоративна зидария на тамбура, изпълнена от поставени отвесно и хоризантално тухли, свързани с дебел пласт хоросан и представяща геометричен орнамент, напомнящ меандър. Тази украса бяха вече забелязали и споменали в бележките си за църквата Грабар и Мавродинов, но никой от останалите изследователи на църквата, включително Бояджиев, не беше ѝ

обърнал нужното внимание. Тъй като подобна декоративна зидария дотогава беше известна само при някои църкви от X и началото на XI век в най-далечните югозападни райони на Първото българско царство, преди тя да се разкрие с цялото си многообразие в несебърските църкви от XIV век, наличието ѝ в църквата „Свети Архангели“ събуди голям интерес както у Мушанов, така и у мене.

За Мушанов тези сондажи и откриването на декоративната зидария на църквата бяха извънредно важни във връзка с проекта му за консервация на църквата, според който вече цялата нейна външна зидария трябваше да се разчисти, за да се разкрие извънредно красивият ѝ облик. За мене декоративната зидария на църквата „Свети Архангели“, която включва също сложната структура на тамбурната аркада с нейните пластични форми, имаше не по-малко значение. Тя ми даваше дотогава липсващото звено във веригата на многовековната традиция на българското изкуство. Всички изследвания на средновековната българска архитектура разглеждат нейната история като механичен сбор от отделни църкви, чиято единствена обединяваща особеност е «култовото им предназначение», изцяло възприето заедно с християнската религия от Византия. Църквите се разглеждат и класифицират само въз основа на техния архитектурен план, представящ само няколко разновидности, като базилика („еднокорабна“, „елинистична“ и „ориенталска“) и кръстокуполна църква с нейните варианти на триконхална, на църква със стегнат кръст и с напречен кораб, със и без предапсидно пространство. Единствен Н. Мавродинов беше направил опит да се измъкне от тази примитивна класификация, като привлече и някои определени белези от външната структура на архитектурните паметници, но тези опити останаха само в зачатъчен вид поради недостатъчното по негово време познаване на голям брой архитектурни паметници от Първото българско царство и не бяха доразвити от следващото поколение изследователи, които продължиха да следват старата система на класификация. Н. Мавродинов се опита също да покаже специфичното за паметниците на църковната архитектура по българските

земи, но както за колегите му от неговото поколение, така и за следващото поколение изследователи, такива специфични черти не съществуват, а архитектурата на всички български църкви следва неизменно моделите от византийската столица, дори когато в нея такива модели няма, а и никога не е имало. В такива случаи се приема от всички изследователи без изключение, че тези модели се пренасят от Сирия, Кападокия, Армения, та дори и от Грузия – въпреки, че те се срещат по нашите земи от незапомнени времена.

През септември 1974 година съществуваха условия да се направят – освен вече споменатите сондажи при външната мазилка на църквата „Свети Архангели“ – също и изследвания в пространството между нея и съборната църква. От измерванията на съборната църква се знаеше, че между нея и малката църква се намира тунел, използван навярно от монасите като скривалище на ценности и за който се предполагаше, че е бил достъпен в миналото откъм притвора на съборната църква. Тъй като за влизане в тунела трябваше да се пробие неговата стена, като по този начин бъдат унищожени ценни стенописи, дотогава никой не се решаваше да направи това и проучванията в тунела се отлагаха за неопределено време. Във връзка с препокриването на съборната църква над нея беше разпростряно защитен покрив от полиетилен, с което вече се улесняваше отварянето на проход към този тунела, така че Мушанов и аз се решихме да влезем там и направим нужните изследвания.

След като извадихме три каменни блока от покривната зидария на съборната църква и няколко плочи от покрива на тунела, Мушанов и аз влязохме в него. В продължение на няколко часа ние изследвахме внимателно стените на двете църкви по цялото протежение на тунела, като същевременно отстранихме и някои камъни и зидария, закриващи източната фасада на „Свети Архангели“. През всичкото време аз правих снимки с моя фотоапарат и заснех над 40 кадъра, представящи всички моменти от изследванията и показващи всички части от външните стени на двете църкви в тунела. Паралелно с тези изследвания беше разчистена от по-късната зидария и изследвана горната част от

източната стена на „Свети Архангели“ с южната апсидна ниша, дотогава отчасти закрита от покрива на съборната църква. Тя беше освободена напълно от късната зидария и разкрита в цялата си повърхност – последователните фази от изследванията са представени в приложението към тази студия.[95]

Изследванията върху външните стени на двете църкви в тунела, както и върху източната стена на „Свети Архангели“, документирани със заснетите едновременно с тях фотоснимки, показват недвусмислено, че:

1. Източната стена на тази църква е била изцяло изградена с лицева декоративна зидария от редове добре обработени бигорови квадри, между които има на известни промеждутъци (не през един ред, както твърди арх. Бояджиев) по три реда тънки тухли, свързани с дебел пласт хоросан. Квадрите са свързани с тънък слой хоросан, а фугите им първоначално са били свободно изявени. Тухлите са с дебелина 4 см и по размери отговарят на откритите по време на разкопките до източната стена на съборната църква през 1955 година тухли, произхождащи от старата съборна църква, през 1604 година заменена със сегашната църква.
2. Бигоровите квадри, както и тухлите от външната зидария на църквата, първоначално не са били измазани с варова мазилка. Изглежда, че покриването им с мазилка е станало не много след строежа на църквата, защото те са запазили добре своята структура без увреждане от атмосферните условия, каквото виждаме по фасадите на костницата, изградена от същите материали.
3. При строежа на съборната църква горните редове от нейната зидария са били наклонени към запад, за да образуват тунела, чийто покрив от плочи е значително по-тесен от неговата ширина при основата му. Зидарията на западната стена на съборната църква, скрита между двете църкви и свързващия ги покрив, е била изпълнена изцяло от вторично използвани бигорови квадри от първата църква, които са грубо замазани и свър-

зани с хоросан, както се прави при нелицева зидария. Тези бигорови квадри са напълно сходни на квадрите от външните стени на „Свети Архангели“, но и на костницата, което показва, че тази църква е била построена едновременно или малко след нея и след първата съборна църква, от която при разкопките в нейната североизточна част са открити и други материали, като профилирани тухли и обработени камъни от нейната външна декоративна зидария.

4. Също за облекчаване на покривната конструкция над тунела са президани по време на строежа на съборната църква и горните редове от зидарията в източната част на „Свети Архангели“, която по такъв начин е вече наклонена на изток. Тук е бил използван не само материал от нейната зидария, но и от старата църква, също с нова груба замазка от хоросан – такива квадри се виждат най-добре в намиращата се под общия покрив средна част от апсидата на „Свети Архангели“. По същия начин, както при западната стена на новата съборна църква, тогава явно са замазани отново и фугите между квадрите, първоначално отделени по между им с тънък слой хоросан, не стигащ до повърхността на стената.
5. В президаната горна част от апсидата на „Свети Архангели“, близо до нейната среда, беше открита дупка от греда за строежа на скелята за съборната църква.
6. Двете плитки ниши на апсидата са без прозорци и са били първоначално украсени със смесена декоративна зидария от редове бигорови квадри, а на известни промеждутъци и по три реда тухли с дебел слой хоросан помежду им. По време на строежа на новата съборна църква горната част от зидарията била разрушена и президана, а след това и измазана с варова мазилка.
7. Северната ниша, чиито очертания вече трудно се забелязваха, е била изцяло запълнена с пълнеж от груба зидария, която по време на изследванията в тунела не беше разчистена от нас.

Също както сондажите в допирните точки на западната фасада на съборната църква с източните стени на двата източни стълба от приземния етаж на „Свети Архангели“, наблюденията в пространството между двете църкви показват съвсем ясно, че тази църква е била построена преди съборната. При сондажите се установи, че външната лицева зидария на притвора в съборната църква, изпълнена с големи и добре издялани бигорови квадри, произхождащи по всяка вероятност от първоначалната сграда, завършва непосредствено след ъгъла, образуван от допирането ѝ до стълбовете. Но лицева зидария няма и при стълбовете, източната част от които е изрязана и отстранена, за да се помести там нартексът на съборната църква. Вместо такава зидария и на неговата западна стена в допирната точка на двете църкви, там откриваме груб пълнеж от необработени камъни и свързвател, запълващ пространството между тях.

С установяването последователността при строежа на църквата „Свети Архангели“ и новата съборна църква през 1604 година не се изчерпват всички проблеми, свързани с тях. Ако и в резултат на сондажите и наблюденията в пространството между двете църкви да излязоха на лице нови доказателства за построяването на „ Свети Архангели“ едновременно или малко след първоначалната съборна църква и костницата, те изискваха допълнителна подкрепа и проверка на всички изворни материали, имащи някакво отношение с тях.

Най-противоречиви са обстоятелствата, свързани с повода за строежа на църквата „Свети Архангели“, с нейния патронаж, но и с мястото, където тя е построена и с нейната двуетажна композиция. За всички тези въпроси до средата на 1970-те години можеха само да се изказват предположения, които, без подкрепата на археологически разкопки или на неизвестни досега изворни материали, трудно могат да бъдат доказани.

За излезлия през 1978 година мой обобщаващ труд върху изкуството на Българското средновековие[96] аз бях принуден да се задоволя с резултатите от изследванията на църквата, извършени съвместно с арх. Мушанов. Те ми даваха основание да причисля и църквата „Свети Архангели“ към строежите, съвремен-

ни на основаването на манастира. Отделна публикация за тези изследвания нямах нито желанието, нито правото да издам, тъй като такова право имаше по това време само ръководителят на работите по реставрацията и консервацията на църквата, арх. Мушанов. За улеснение на неговата работа аз му предоставих копия от всички мои фотоснимки. За голямо съжаление, до публикация на тези материали не се стигна. Не много дълго след нашите съвместни изследвания той беше принуден да прекъсне своята работа по този проект, както и по костницата и изобщо по реставрацията на старите части от архитектурата на Бачковския манастир. По-нататъшната работа по „Свети Архангели“, от съставянето на проекта за възстановяване първообраза на църквата до завършването на неговото изпълнение през 1984 година, беше поета от арх. Христина Станева, която се справи блестящо с тази задача. Във връзка с проекта беше направено ново измерване и заснимане плана на църквата, вече при изискванията на съвременната техника, което показа всички грешки, допуснати при дотогавашните заснимания, извършени без изключение на любителско ниво, независимо от званията и титлите на техните автори. А разчистването на първоначалната декоративна зидария на църквата, и по-специално на нейния купол, я показаха в цялото нейно съвършенство.

Именно декоративната зидария при купола на „Свети Архангели“ ни дава възможност вече да сравняваме не само неговото устройство, пропорции и размери с тези на други куполи от средновековните църкви в границите на нашата държава и вън от тях. И ако при изследванията досега правеше преди всичко впечатление сравнително ниското разположение на аркадата от ниши с прозорци, без да може да му се даде някакво обяснение, горният регистър на куполната украса с изпълнения от поставени хоризонтално и вертикално тухли меандър, ни показва ясно нейната композиционна система. В тази система куполът е разделен на два регистъра, отличаващи се както по художествените средства за тяхното изпълнение, така и по материала: горният е изпълнен само с художествените средства на графич-

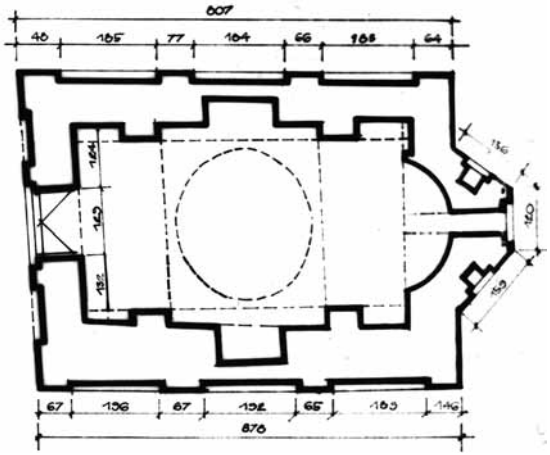

План на църквата

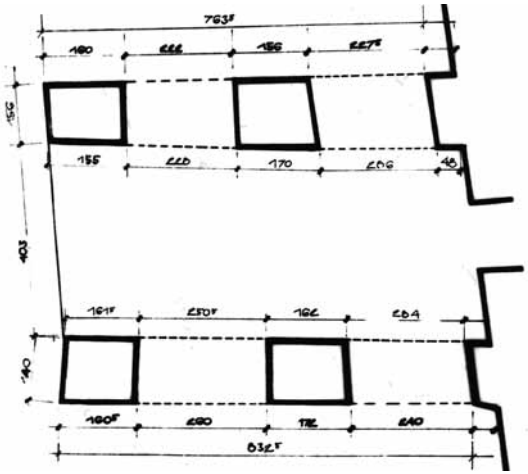

Основи на стълбовете
Ниво на средновековните плочи

Заснимане и чертеж арх. Христина Станева

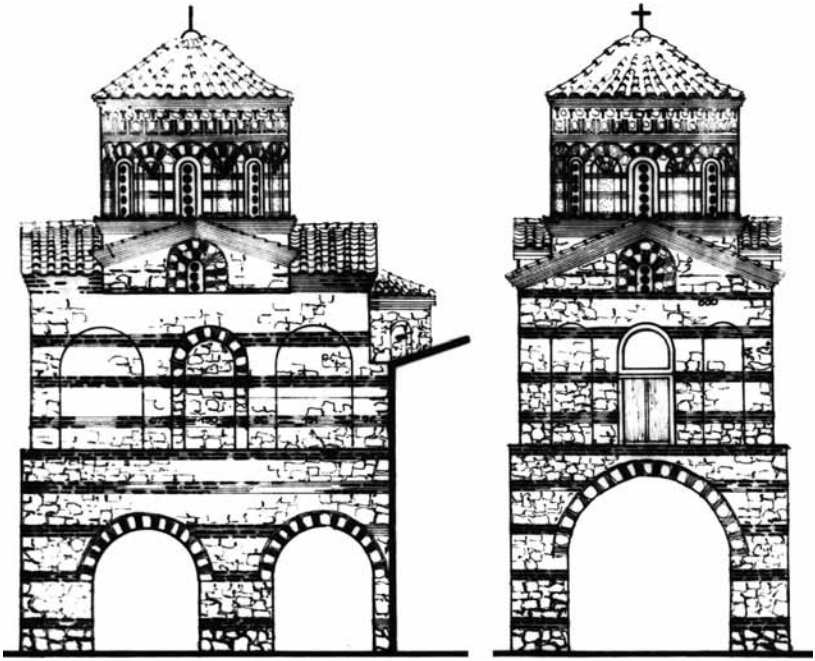

„Свети Архангели“, южна и западна фасада
Проект за възстановяване на първообраза от арх. Хр. Станева

ния орнамент, а долният се състои от пластично изявените форми на релефа. Такова разнообразие във формите срещаме само при двата църковни купола, единствени надживели края на Първото българско царство – куполите в църквата „Богородица Кубелидиса“ в Костур и Богородичната църква в с. Лябово в Албания, където по всяка вероятност се премества в началото на XI век седалището на епископията Дрино поле. Същото степенуване в изградените в два регистъра графични и пластични форми забелязваме и при куполите, които през XI век са били само отчасти разрушени, като тези на църквите „Свети Герман“ до Преспанското езеро[97] и „Свети Иван Кръстител“ в Несебър, а същите пропорции спазват и повторно изградените куполи на църквите в Колуша/Кюстендил и в Земенския манастир. Само куполите в Лябово, Костур и Бачковския манастир могат обаче

Костур, „Богородица Кубелидиса“
XI век

Лябово, „Успение Богородично“
XI век

Несебър, „Свети Йоан Кръстител“
Купол X/XII век

Земенски манастир, „Свети Йоан“
Купол X/XIV/XVII век

Куполи
Снимки 1978, 1984, 1989, 1979 година

да ни дадат известна представа за разнообразието на форми, прилагани от строителите в изграждането на църковните куполи, които вече доминират над околността не само с височината си, но и със своя художествен образ. А също и да ни дадат представа за значението, което строителите са придавали на тяхната композиция, насочвайки към тях всички погледи.

На това многообразие от форми при куполите по територията на Първото българско царство контрастират стандартните форми на куполите от столичните византийски паметници. В края на XIII век в Солун се създава един нов тип на куполна композиция, при който горният регистър изчезва, както изчезва и общият корниз, а всяка от страните на осем- и дванадесетстенните барабани на куполите се отделя от съседните, така че вместо спокойната равна линия на корниза се получава една лъкатушеща линия, съставена от полукръговете на дву- и тристепенните арки. Стените се разграничават от силно изпъкнали колони, иззидани само с профилирани тухли – от края на XIII век вече свързани с дебел слой хоросан – но не и с камък.[98]

Този тип куполи, станал постепенно стандартен за византийските църкви, прониква и на запад от столицата, но не може да измести напълно традицията на куполите от църквите в българската държава, която продължава да бъде следвана не само в централната и западната част от Балканския полуостров, а и на север от него – във Влашко и Молдавия. Но навсякъде тухлата измества смесената зидария, като целта вече е да се създаде монохромен, макар и пластичен образ. В редки случаи, най-често при манастирските църкви, ще продължим да срещаме над регистъра на плитките ниши с прозорците също и плосък, неразчленен и неоформен с графична украса корниз, увенчан с венец от дентикули. Такъв е случаят с куполите на повечето от църквите в Света гора, в Метеорите и Мистра, където не се усвоява възроденатa отново през XIV век полихромия, преминала от украсата с многоцветна глазирана керамика по фасадите на българските църкви първо в Цариград, а от XIV век и във византийската провинция, за да достигне своята кулминация в несебърските църкви.

Солун, „Свети Апостоли“
След 1213 година

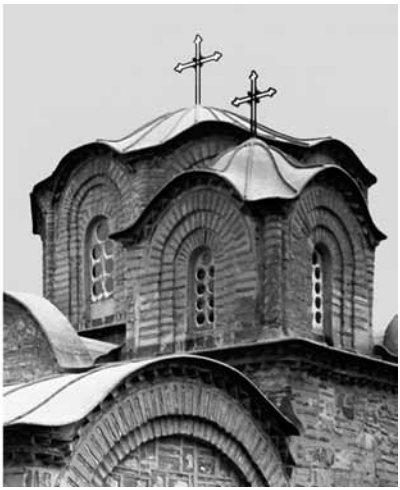

Нерези, „Свети Пантелеймон“, X век
Куполи XII и XVI век

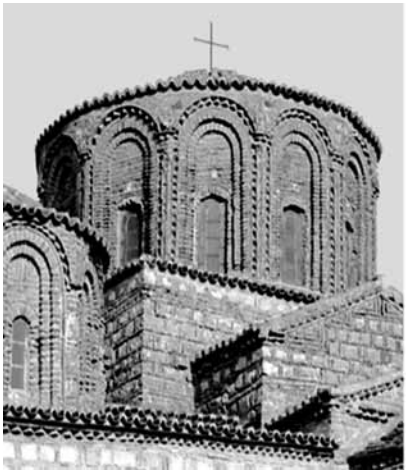

Арта, „Богородица Перигоритиса“
След 1290 година

Щип, „Свети Архангели“
Около 1330 година

Куполи
Снимки 1989, 1979, 1984, 1979 година

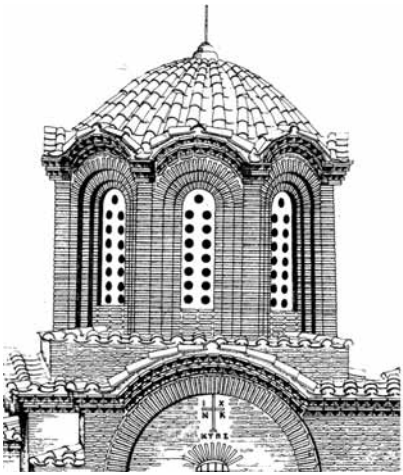

Солун, „Преображение Господне“
Около 1350 година
По Х. Мавропуло-Цуми

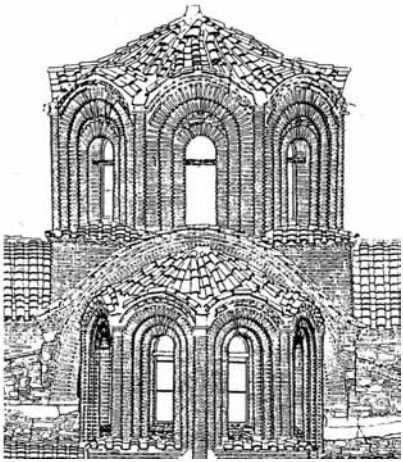

Солун, „Свети Пантелеймон“
Началото на XV век
По Х. Мавропуло-Цуми

Аскетичния монохромен стил в оформянето на църковните куполи, който срещаме при повечето от гръцките манастири в Атон, в Метеорите и Епир, следват и строителите на новата съборна църква в Бачковския манастир от 1604 година, в най-голяма степен наподобен и при купола на църквата „Свети Никола“ в същия манастир, построена в края на 1830-те години вероятно на мястото на по-стара църква с подобен вид и еднакво оформление. И тъкмо сравнението на куполите при тези две църкви с купола на „Свети Архангели“ ще ни покаже още веднаж, че тази църква продължава една значително по-стара традиция. Но ще ни покаже също така и че традицията, която следва и представлява куполът на новата съборна църква, не е «старата византийска традиция», както твърди в статията си арх. Бояджиев.

* * *

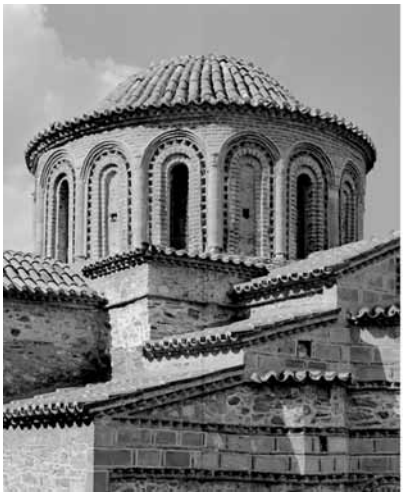

Мистра, „Свети Теодори“
Краят на XIII век

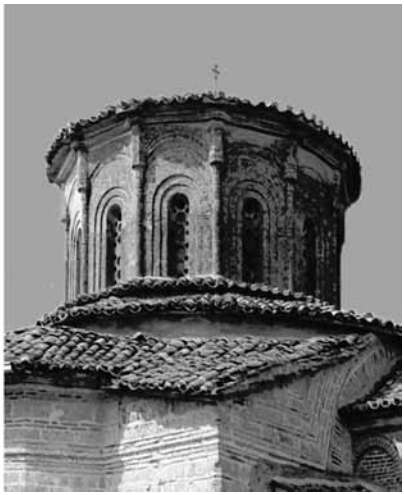

Голяма Метеора, „Преображение“
Средата на XVI век

Бачковски манастир, съборната църква, 1604 година

Куполи
Снимки 1986, 1979, 1989 година

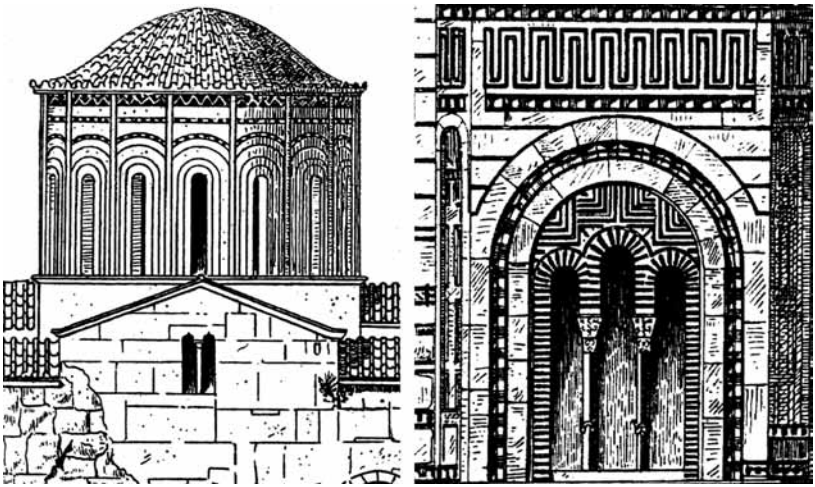

Манастир Порта Панагия до Трикала, 1283 година
Купол и детайл от източната фасада
Чертежи А. Орландос[99]

За разлика от елементите на пластичната украса при купола на „Свети Архангели“, които срещаме често у нас между X и XIV век, като мотив от геометричната керамична украса на купола меандърът не се е запазил на нито един средновековен архитектурен паметник. Срещаме го обаче по фасадите на цяла поредица църкви в Епир и Тесалия – области, които или са били включени в пределите на българската държава и са се намирали под върховенството на българската автономна църква, или са били в непосредствена близост с тях. Повечето от тези църкви са от X век или са престроени в XIII век,[100] а украсата им следва последователно традицията, чийто най-стар запазен образец с геометрична украса на купола е църквата „Панаксиотиса“ в Гавролимни.[101] Тази стара традиция срещаме за последен път при съборната църква на манастира Порта Панагия до Трикала в Южна Тесалия от 1283 година, в която и куполът е запазил старата двурегистрова схема, макар и вече в твърде опростена и осъвременена форма.

* * *

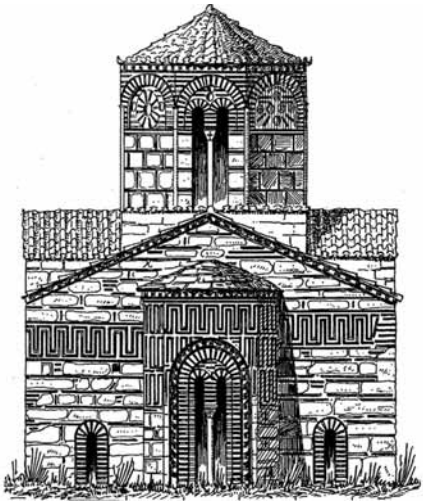

„Свети Никола от Родиас“, Арта

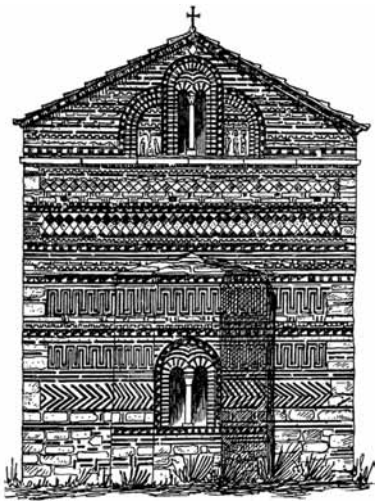

„Свети Василий“, Арта

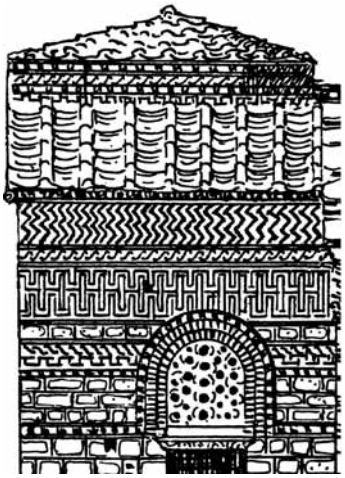

„Света Теодора“, Арта
Нартекс, детайл

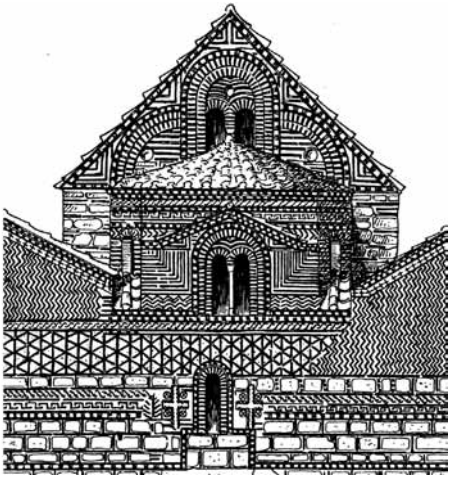

„Света Теодора“, Арта
Източна фасада, детайл

Чертежи А. Орландос[102]

Към края на 1970-те години въпросът за времето и повода за изграждането на църквата „Свети Архангели“, както и за нейните вероятни и възможни образци, се поставя отново в научната литература – при това не само в българската. След като по време на едно свое пътуване в Грузия проф. Нели Чанева-Дечевска забелязва някои общи черти при църквата „Свети Архангели“ в Бачковския манастир и църквата „Свети Николай“ в грузинския манастир Гелати, на Втория симпозиум за грузинското изкуство в Тбилиси през 1977 година тя запознава със своето откритие и по-широк кръг изследователи[103] – предимно от грузински произход –, които намират подходящия повод за да открият и изтъкнат отново «грузинските влияния» върху българското средновековно изкуство. Тази тема намира особено плодотворна почва сред грузинските изследователи, у които интересът към личността на основателя на Бачковския манастир, Григорий Пакурян, още от началото на 1960-те години се разпалва в резултат на няколко публикации, в които се изтъкват и особено подчертават неговите връзки с Грузия. Макар и още в началото на миналия век с публикацията на Н. Я. Мар да се изясняват до голяма степен тези връзки на Пакурян,[104] също както неговият произход и религиозната му принадлежност, грузинските автори подемат нова акция, целяща да го изкара грузинец по произход и рождение, като съответно вече бива променено и неговото име на *Бакурианис-дзе*.[105] Тази акция, естествено, не остава без съответна реакция и от страна на арменските изследователи, които придават на спора за националността и произхода на Пакурян не по-малко важно значение. Ако и до изнасянето на доклада на Н. Чанева-Дечевска на въпроса за «грузински влияния върху българското средновековно изкуство», открит с публикациите на А. Н. Грабар, от дълго време да не се обръща особено внимание, той се подхваща отново поради «конкретните указания», които изследователите считат, че се съдържат в новооткрития «най-близък паралел» на църквата „Свети Архангели“ с грузински паметник, свидетелстващ за още по-тесни и непосредствени връзки между българското и грузинското средновековно изкуство.

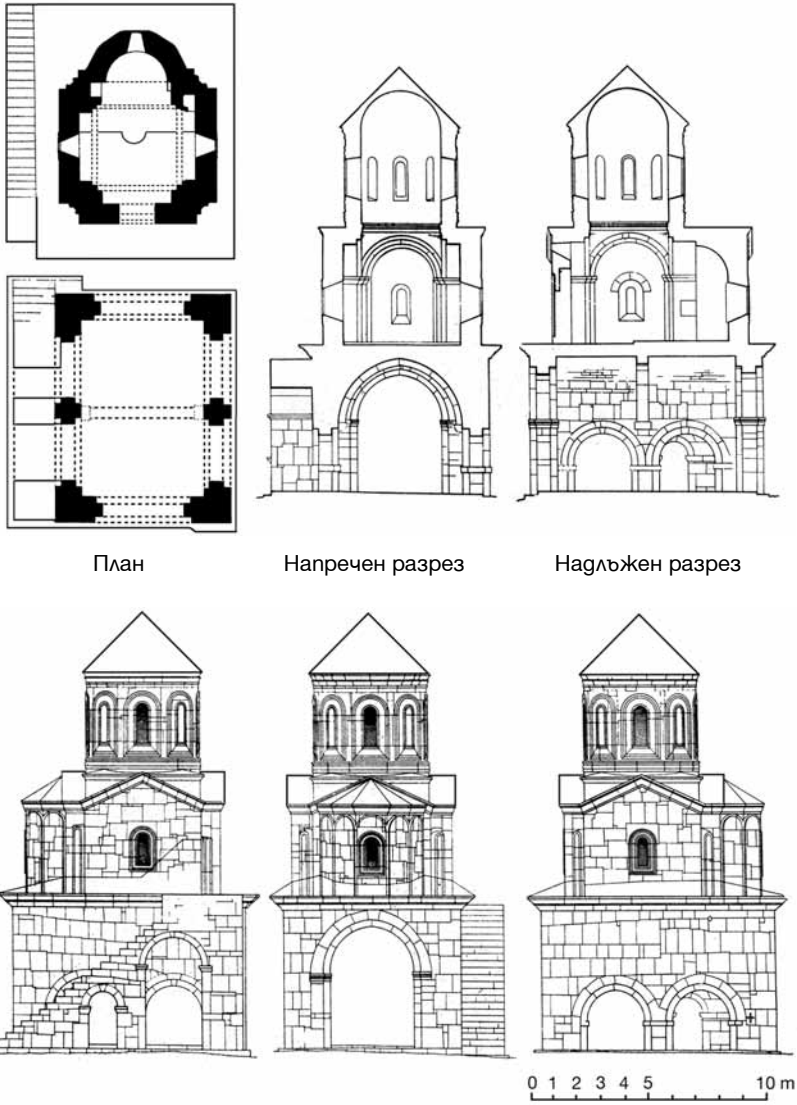

План Напречен разрез Надлъжен разрез

Северна, източна и южна фасада

Манастир Гелати, Грузия
Църква „Свети Николай“
По Р. Меписашвили

Тъй като по въпроса за връзката между църквата „Свети Архангели“ в Бачковския манастир и църквата „Свети Николай“ в манастир Гелати се дискутира отначало почти изключително само от историци, на подробностите не се обръща особено внимание. И че тази връзка се свежда само до наличието и в двата манастира на двуетажни църкви, явно не смущава никого. А че тези църкви се отличават по своя вид, по своите форми, по своя патронаж, по времето на изграждането им и по разположението им спрямо останалите постройки в манастира, както и по всичко друго, по което две църкви могат да се различават по между си, ще стане едва по-късно ясно. Естествено, всичко това в началото на дискусиите още не интересува никого от изследователите, които са щастливи, че след твърде оспорвания митичен «грузински модел» за Костницата в Бачковския манастир най-после бива открит и «действителен грузински прототип» за една от постройките на *грузинския* манастир в България – реално доказателство за «тесните връзки» между монасите от двата манастира. И – също така естествено – никой не изказва и най-малкото съмнение, че тези връзки трябва да са били само еднопосочни: от Грузия към България. Както и при всички архитектурни типове и модели, което са посочили още преди много десетилетия Стржиговски, Мийе и най-вече Грабар – макар че и трите изследователи не правят особено голяма разлика между арменските и грузинските архитектурни паметници, почти еднакво отдалечени не само в географско отношение от българските. И отличаващи се от тях също по всичко, по което могат да се отличават – освен по предназначението си като църкви, мавзолеи и дворци.

Как въодушевлението постепенно отстъпва място на отрезняване, можем да проследим не на последно място и при публикациите на проф. Чанева-Дечевска, която само няколко години след доклада си на симпозиума в Грузия и статията си по този въпрос в България изказва, макар все още твърде предпазливо, вече и предположението, че «новото архитектурно решение – църква върху подпори, е могло да бъде пренесено и по обратен път – от Бачковския манастир в Гелати»[106], като се позовава за

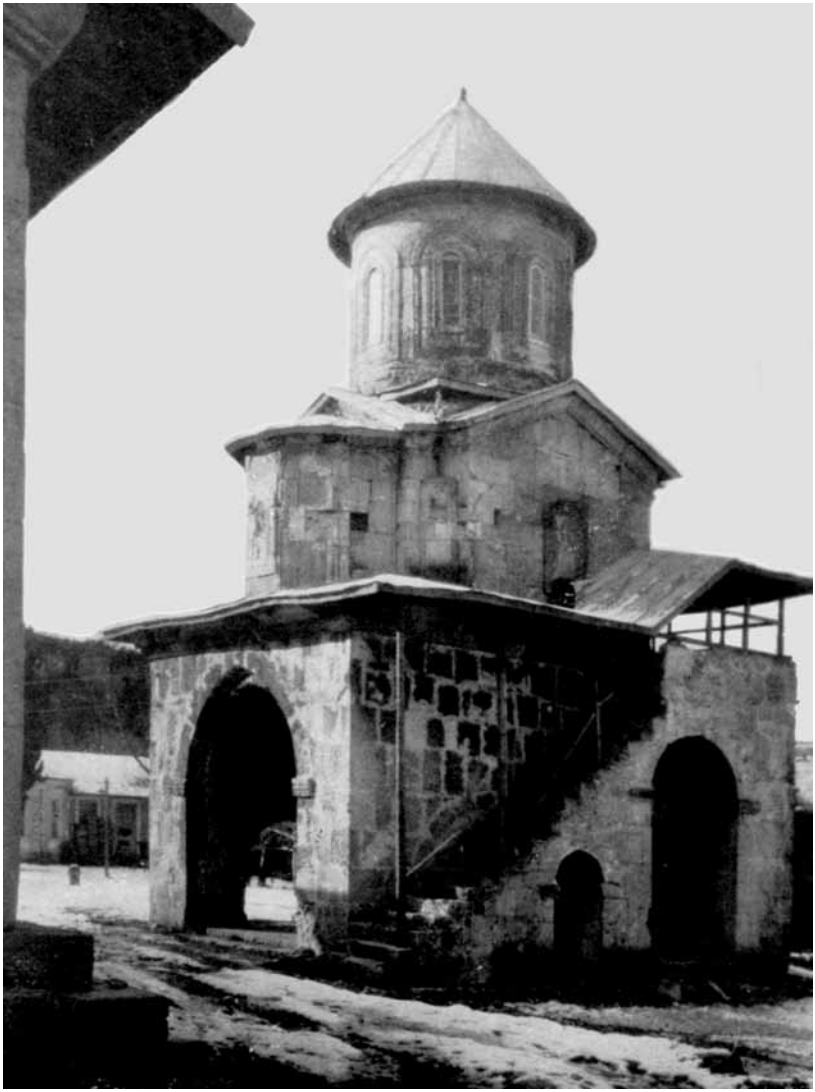

Манастир Гелати, Грузия
Църква „Свети Николай“
Изглед от североизток
По Р. Меписашвили

това си предположение на «етническия произход на преобладаващия брой монаси в Бачково през този период и вероятните им връзки с Грузия, респективно с Гелати, до края на XIV век». Въпреки това, и при четирите си публикации, в които се занимава с проблематиката на църквата „Свети Архангели“ в Бачковския манастир, тя счита църквата „Свети Николай“ в манастира Гелати за «изненадващо близък паралел»[107] на Бачковската църква и че «общото впечатление от двата паметника е сродно»,[108] което «свидетелствува за голяма близост в общата архитектурна идея, в конструктивното решение и оформление на приземния етаж», макар и да добавя, че «сравнението между църквите показва различна интерпретация и строително изпълнение на местните майстори».[109]

При търсенето на повода за строежа на църквата „Свети Архангели“, както и за нейното предназначение в комплекса на Бачковския манастир, проф. Н. Чанева-Дечевска стига обаче до едно предположение, което – ако и да не ни обяснява предназначението и функциите на тази църква – дава насока къде да ги търсим. Като продължава и развива по-нататък мисълта на Мавродинов за евентуално ктиторство на император Алексей Комнин при този строеж,[110] тя свързва изграждането на църквата с един вид знак на привързаност и почит от страна на императора към неговия най-близък сътрудник, както го представя дъщерята на императора, Ана Комнина.[111] А това обяснява «мемориалния характер на този архитектурен паметник и връзката му със светите архангели». И тази връзка съществува, както изтъква Чанева-Дечевска, също в цариградския манастир „Христос Пантократор“, където се намира църквата-гробница на Комнините – подобно на малката бачковска църква посветена на светите архангели.[112]

На това място обаче се натъкваме на няколко важни противоречия. Непосредствено преди да изкаже мисълта си, че църквата „Свети Архангели“ в Бачковския манастир трябва да е замислена и изградена като мемориал, Чанева-Дечевска подчертава важното място, което този манастир заема не само в йерархията на византийските манастири, но и по своята го-

лемина,[113] както и важното обществено положение на Пакурян – практически заемащ във Византия второто място след императора. И тъкмо това положение трябва да оправдава построяването на църквата като мемориал. – А как ще се обяснят тогава тъй малките размери на тази църква, ако тя трябва да изпълнява функциите на мемориал? И трябва ли отново да сравняваме тази църквица с монументалните и великолепни арменски и грузински мемориали – независимо от централното ѝ положение в манастирския комплекс? А при това тя не е гробница – дори ако приемем невероятното и с нищо неподкрепено предположение на Мавродинов, поддържано също от Чанева.Дечевска, че Пакурян е погребан в съборната църква на манастира, а не в изградената само за тази цел костница. Но това се отнася също и до църквицата „Свети Архангели“ в Хилендарския манастир – най-малката по размери не само в този манастир, а дори в цялата Света гора – ако приемем, че е строена за мемориал в чест на най-великия от сръбските владетели, цар Стефан Душан.

Тези понятия очевидно са несъвместими.

Но и какво означава мемориал – мемориал в чест на светско лице? Всяка църква е мемориал – мемориал, посветен на паметта на определен светец, притежаващ свой паметен ден в църковния календар или на определено събитие от евангелието също със свой паметен ден. В такъв случай как може една църква, посветена на паметта на определен светец, да бъде мемориал на някоя светска личност? Патрони на малката църква в Бачковския манастир са светите архангели, чийто ден в църковния календар е 8 ноември, Архангелов ден. И на това място стигаме до другата роля, определена на архангелите – при това тяхната основна роля, която не е «да бдят отгоре и да пазят манастира и неговите обитатели». Не само в християнството, но също и в другите религии, те управляват отвъдния свят – те са посредниците между нашия свят и отвъдния. И техният ден в календара се нарича задушница – ден за възпоменаване на мъртвите, денят за почит и молитва към архангелите, покровители на душите на умрелите.

В този смисъл и гробницата на Комнините в манастира „Христос Пантократор“ в Цариград не е мемориал, а *гробница-мавзолей*, където са били положени останките на императорите от династията на Комнините и техните съпруги.[114] Ако разгледаме внимателно плана и разположението на този мавзолей в манастира – но също и целия църковен комплекс – ние ще открием много интересни паралели с Бачковския манастир, и ще стигнем до някои неочаквани заключения. Още при разпределението на вътрешното пространство в мавзолея ние намираме две от главните отличителни особености на Бачковската костница и на църквата „Свети Архангели“. Подобно на долния етаж в костницата тук пространството в интериора е строго разграничено на две зони, разделени една от друга посредством арка: централна, с форма близка до квадрат, покрита с купол, където са били погребвани членовете на Комниновата династия, и източна, която е параклис с форми и размери извънредно близки до тези на бачковската църквица – дори и куполът тук не е точен кръг, а както бачковския, леко свита елипса. А патронажът на този параклис е още по-ясно конкретизиран – това не е Съборът на архангелите, а само архангел Михаил, който е архангелът с най-тясно отношение към смъртта и отвеждането на душата в отвъдния свят. Това обстоятелство прави също недопустимо определянето функциите на църквата „Свети Архангели“ в Бачковския манастир като мемориал – още повече, че в нея, както и в църквата „Свети Архангели“ в Хилендарския манастир, не е имало, а и никога не е било предвидено да има гробница-мавзолей.

Двете зони в средната сграда от църковния комплекс в манастира „Христос Пантократор“, независимо че са в една обща постройка и под един общ покрив, са били строго разграничени не само по своите различни функции, но и по своето вътрешно оформление, създаващо също различно усещане на пространството. Над западния салон-мавзолей доминира най-големият по обхват купол от комплекса църкви. Той обаче няма предназначение да съперничи по височина на купола на главната църква и спазва йерархията при светската и Божията власт.

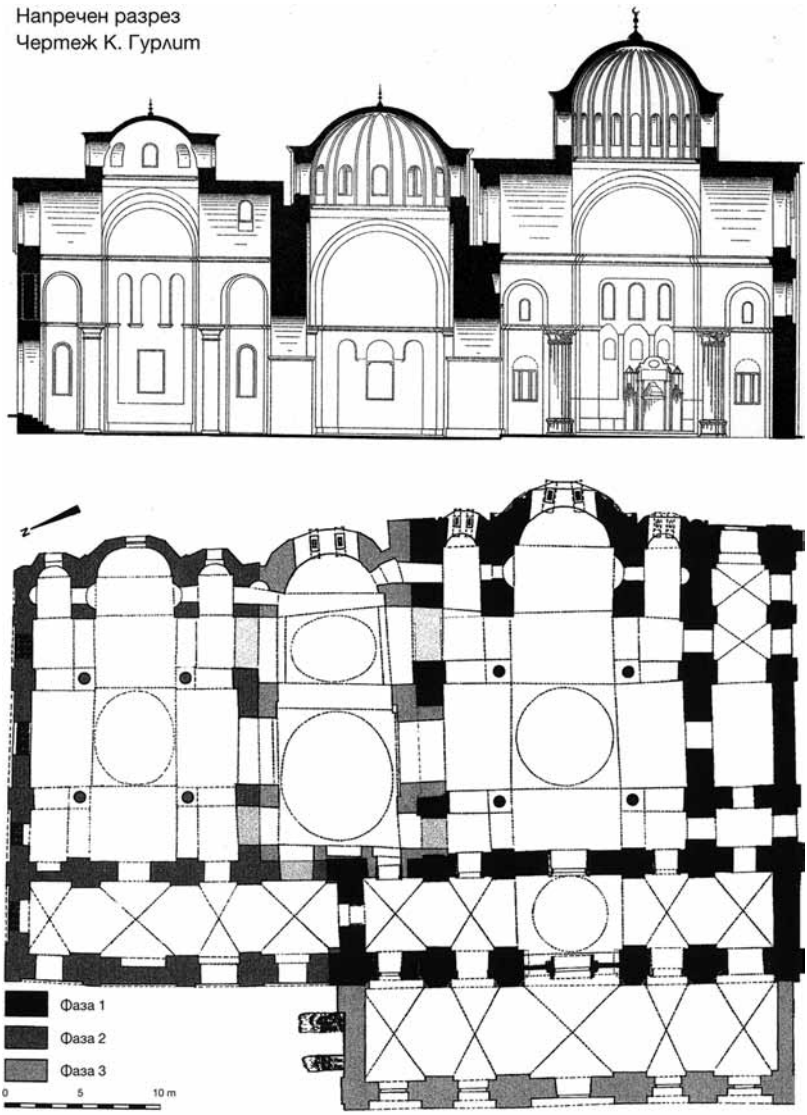

План на комплекса църкви
Чертеж Robert Ousterhout/Zeynep Ahunbay[115]

Манастир „Христос Пантократор“, Цариград

По същата причина и отправната точка на погледа, оптическият център в тази сграда е бил в крайна сметка иконостасът пред олтара на параклиса, за който се предполага, че е съдържал част от драгоценната украса, която сега съставя Pala d'oro в църквата Сан Марко във Венеция и чиято основна част е била включена в иконостаса на главната църква.[116]

Ако пък прочетем внимателно устава на манастира „Христос Пантократор",[117] ние ще открием в съдържанието му явни заемки от Пакуряновия устав, които при това ще ни обяснят също и предназначението на двете църкви-параклиси, посветени на архангелите, а и на двата големи манастира. И тук, както и изобщо при опитите ни да *разберем* някои паметници на средновековното изкуство, ние се сблъскваме обаче с цяла поредица предубеждения, които затрудняват нашия достъп до кръгозора и мирогледа на средновековния човек, до неговото съзнание и отношение към заобикалящия го свят. Тези предубеждения са подобни на бариера, поставена между нас, като представители на нашето съвремие и духовния свят на средновековието с неговата култура. Пред тази бариера спират както авторите, изхождащи от гледната точка на съвременния „просветен" обективизъм, така и застъпващите позициите на „научния" материализъм.[118] В изследванията нито на едните, нито на другите ще срещнем достатъчно ясно изтъкнат един от главните аспекти в надпреварата при основаването, строежа и поддържането на манастири. И тъкмо Бачковският манастир със съставения, от неговия основател устав ни предоставя най-добрата възможност да си изясним този аспект. И ако дарителните грамоти за манастирите премълчават или предават в замъглен вид някои важни подробности, засягащи не само същността на дарението, но и изискванията, поставени от дарителя пред манастира, Бачковският устав, като никой друг дарителен документ преди него, ни представя в ясно изложение условията, с които манастирското братство бива задължено да изпълнява «за вечни времена»: неговото застъпничество в ролята му на посредник между дарителя и Бога, изразено в молитвите за душата на дарителя. Тези молитви са главното задължение на манастирското братст-

во спрямо дарителя и с тях то се обвързва посредством дарителния акт като с търговски договор – понеже даренията за манастирите и за църквата в крайна сметка не са нито израз на благочестие и благоговение или на благодарност към Бога, а своеобразни индулгенции, с които дарителите вярват, че откупват «вечното блаженство» за душата си в отвъдния свят.

Пакурян заявява в устава на манастира недвусмислено: «Този пресвет манастир с всичките му земи *аз* поднесох *заради себе си и заради греховната си душа в дар на Бога*...» (гл. XVIII).[119] И малко по-нататък: «Аз искам само игуменът и останалите братя да управляват и да имат власт в него [...] и всеки да прекарва в собствения си разред, както нарежда настоящият типик, и *да се моли за нашите благочестиви и могъщи свети императори, за христолюбивата войска и за моята грешна душа и за нейното спасение*»[120] – курсив мой, А. Ч.

За първи път в устава на един православен манастир се урежда заплащането на редовно годишно възнаграждение, надхвърлящо рамките на насъщните нужди на монасите от облекло и обувки. Пакурян не е доволен от неточните данни във взетия от него за образец устав на цариградския манастир „Пресвета Богородица Евергетиса“, отнасящи се за тези разходи,[121] като в своя устав определя с най-голяма точност реда и начина на заплащането не само на тези разходи, но и размера на годишно възнаграждение за всички монаси, разделени на три различни категории според тяхното йерархично и служебно положение в манастира.[122] Извън това възнаграждение, монасите получават твърде високо за времето си възнаграждение за участието им в годишните панахиди на Григорий Пакурян, брат му Апазий и баща им.[123]

Така и според устава на манастира „Христос Пантократор“ се изпълняват тържествени панахиди за погребаните в гробницата членове на императорското семейство, свързани с всенощно бдение на годишнините от смъртта им, но освен това и всеки петък денонощни служби в тяхна чест с шествия от църквата „Богородица Влахернитиса“ до гробницата-мавзолей в манастира, начело със съхраняваната там прочута Богородична

икона, пред която се извършва богослужението при гроба.[124] Същата церемония, придружена с шествие начело с иконата се повтаря и на празниците на другите две църкви, както и на параклиса „Свети архангел Михаил“, когато отново в центъра на тържествата е Богородичната икона – покровителка на Цариград, но тя тогава вече се поставя в центъра на съответния храм.[125] Според византийските историци този обичай с изнасянето на иконата и шествието води началото си от 587 година, когато по нареждане на император Маврикий тържествената церемония бива изпълнена за първи път.[126] А това сведение не може да не ни напомни за бележките на Пол Люка, прочел в манастира името на този император.[127]

Но уставът на манастира „Христос Пантократор“ съдържа и още едно важно предписание, на което – доколкото ми е известно – досега е обърнал внимание единствен Моравчик.[128] Според това предписание всяка сутрин, когато удари часът за първата служба в манастира, утрината, дежурният монах първо се отправя в параклиса „Архангел Михаил“ и чак след това отива в главната църква за служба. За разлика от другите църкви, към този параклис няма определени свещеници, прикрепени за него и той попада под настоятелството и грижите на дежурните свещеници, като по този начин е свързан вече най-тясно с реда на богослужението, извършвано в съборната църква на манастира. Това правило откриваме отразено и при църквата „Свети Архангели“ в Бачковския манастир, което ще ни изясни също нейната връзка с доксите от западното крило на манастира, която тя трябва да е имала преди това крило да бъде разрушено. Но също така обяснява тясната връзка на крилата с килиите и на съборните църкви едва ли не във всички православни манастири, която те имат със съответния параклис в тях, посветен на светите архангели. Такъв параклис намираме на най-централно място във всички тях – ако и неговата връзка с ежедневното богослужение на утрината отдавна да е забравена, както и изобщо са забравени неговите функции, а като най-добър пример може да послужат двете църкви – в Бачковския манастир и в Хилендар, където църквата „Свети Архангели“ е превърната в

иконна галерия и по такъв начин е откъсната напълно от реда на богослужението в манастира.

От постановленията в устава на манастира „Христос Пантократор“ за реда при церемониите във връзка с панахидите на погребаните в мавзолея, но и с утрините, можем да си изясним също така не само повода за строежа на църквата „Свети Архангели“ в Бачковския манастир, но и участието на Алексей Комнин в нейния строеж – и не само в него.

Ктиторството не е почетна титла, раздавана от манастирите на висшите длъжностни лица, както раздаваните от императорите титли в държавната йерархия – достигнало особено при Алексей Комнин пълна инфлация. Ктиторските титли си имат своята цена и честта за носенето на това звание имат ктиторите, а не манастирите. И в този смисъл след загубването – или по-вероятно унищожаването – на всички дарителски документи за Бачковския манастир, запазеното в течение на много векове и удостоверено с ктиторски изображения в манастирските църкви предание[129] има доказателна стойност, която не може да бъде поставена под съмнение.

В този смисъл, след като сравняваме устройството и уставите на Бачковския манастир и манастира „Христос Пантократор“, ние не можем да не свържем изграждането на църквата „Свети Архангели“ с Алексей Комнин в първия. Ако и днес да сме принудени да гадаем как и по какъв начин той е решил – или е бил убеден да реши – да стане ктитор на Бачковския манастир, многобройните връзки и паралели между двата манастира ни заставят – освен засвидетелстваното от разни източници манастирско предание – да допуснем също достоверността на това негово ктиторство. Сред аргументите, повлияли на императора да вземе това решение, заедно с устава на манастира, осигуряващ на неговия ктитор «вечно спокойствие на грешната му душа», съвсем не на последно място трябва да е била и изключителната по своето художествено въздействие гробница-костница, каквато дотогава още нито един византийски император или друг висш сановник в империята не е притежавал – такава гробница ще бъде в състояние да построи едва неговият

син и наследник на престола, Йоан Комнин II, в която ще бъдат положени и неговите останки – заедно с параклис, в който ще започва ежедневната служба в манастира и в който всеки петък ще се извършва тържествено богослужение в памет на него и на останалите членове от неговата династия.

Ако и да сме принудени да оставим открит въпроса дали изграждането на църквата „Свети Архангели“ в Бачковския манастир е станало по волята и желанието на Алексей Комнин, или е било замислено, макар и нереализирано, от Григорий Пакурян,[130] този въпрос, що се касае до нейните функции и нейното предназначение, остава второстепенен. А че те са свързани изключително със споменаването паметта на ктитора – независимо дали това е Пакурян или императорът – показват следните особености на тази църква:

1. Църквата е построена на най-централното място в манастира, с което се е улеснявало честото – а може би отначало ежедневното – четене на заупокойни молитви.
2. Предназначена е за минимален брой участници в молитвите, но достатъчен за изпълнението на този ритуал.
3. С необичайно художественото изпълнение на външното ѝ оформление – за което ние можем и днес да съдим –, също както и с издигането ѝ върху постамент *без определени функции*, тя се е налагал преди построяването на нартекса на новата съборна църква в 1604 година като един от главните оптически акценти в манастира – подобно на параклиса „Свети архангел Михаил“ в комплекса от църкви в манастира „Христос Пантократор“ и църквата „Свети Архангели“ в Хилендарския манастир.

Започнатото през последните години разчистване фасадите на църквите в комплекса на манастира „Христос Пантократор“ – също както разчистването на фасадата на църквата „Свети Архангели“ в Бачковския манастир – поставя обаче въпроса за декоративната зидария на архитектурните паметници от Първото българско царство и свързаните с тях цариградски архитектурни паметници в нова светлина.

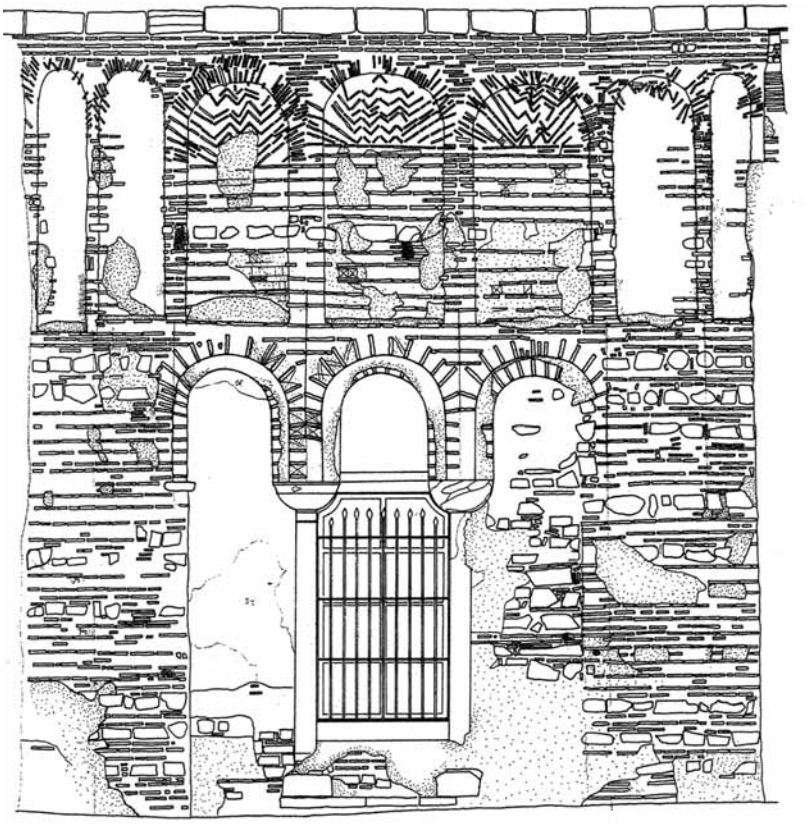

Манастир „Христос Пантократор“, Цариград
Параклис „Свети Архангел Михаил“
Детайл от източната фасада
Заснимане при разчистването на фасадата от мазилката, 1998 година
Чертеж Robert Ousterhout/Zeynep Ahunbay

Свалянето на външната мазилка от фасадите на църквите в комплекса на манастира „Христос Пантократор“ се превърна в една от най-големите изненади за изследователите на византийската архитектура. Под тази варова мазилка, обезличаваща напълно външния вид на църквите, се разкри очароващата погледа на зрителя красота на формите и пъстрота на багрите, която ние познавахме дотогава само при архитектурните паметници

от Първото българско царство – а и от последната фаза на византийската архитектура в XIV-XV век, считани от болшинството изследователи за нейния закъснял разцвет, за нейната лебедова песен. Тази пъстрота и това разнообразие на формите се отличават коренно от строгия и изпълнен със сериозност облик на столичните византийски архитектурни паметници от „класическия“ период на византийското изкуство – IX-X век. Наистина, още през 1960-те години при разчистването на фасадите на няколко други църкви, най-вече на по-известната под турското название „Гюл джамия“ църква на бившия манастир „Христос Евергет“, изследователите се натъкнаха на същото явление – трудно обяснимо за естетиката на Класическа Византия, или на това, което те считаха за такава естетика. При тази църква те намериха за първи път в Цариград един особен вид декоративна зидария, така наречената зидария със скрити междинни тухлени редове,[131] най-добре познат преди това от „Десятинната църква“ в Киев, осветена през 991 година и построена според плана на патриаршеската катедрала в Преслав.[132] Тази декоративна зидария бе считана от повечето изследователи за някакво «екзотично» явление, появило се и изчезнало внезапно, без никакво значение в историята на византийската архитектура и естетика, останало без да окаже влияние на тяхното по-нататъшно развитие до късния XIII век, когато отново се появява във вид на «декаданс» и «разврат на добрия вкус».[133] И толкова по-странно се вижда на тях да я открият отново и значително по-рано, в епохата, считана за върха на политическата мощ и на духовния и културен разцвет на империята в XI/XII век. При това не на някакви малозначителни постройки, а на най-бележитата и най-представителна постройка от епохата на Комнините – манастира „Христос Пантократор“.

Че тази архитектура е била считана за връх на професионалното майсторство на строителите, ние знаем от историческите извори. Авторът на *Одата за освещаването на главната църква в манастира*[134] нарича нейния строител Никифор – един от малцината византийски архитекти, чието име ни е познато – с прозвището «Веселеил»,[135] като алюзия с името на библейския

строител на жертвеника-олтар и скрина-ковчег за скинията (Изход, 37 и 38) – а по-голяма похвала от тази, изказана от един средновековен автор, ние трудно бихме могли да си представим. И тук ние откриваме не само същите изразни средства в оформянето на църковните фасади, както при българските паметници, но и същото заличаване на декоративната им зидария посредством покриването им впоследствие с гладка сива варова мазилка. Ако се вгледаме внимателно в зидарията на няколкото архитектурни паметници в Цариград, изградени в столетието между втората трета на XI и средата на XII век, ние ще забележим много общи черти не само със зидарията на църквите, изградени през последното столетие от съществуването на Първото българско царство, но и със зидарията на архитектурните паметници от Бачковския манастир и от неговата близка околност. И това не се отнася само до прилагането на едни и същи технологически похвати, като градежа на арките, сводовете и куполите с техните пропорции, а преди всичко до външното оформяне на фасадите и неговото естетическо въздействие, на което вече се придава особено значение и му се предоставя първата по важност роля в архитектурата, заменяща функционалността, която ще отстъпи пред външната красота. С новооткриването на тези архитектурни паметници ние вече научаваме, че този процес не протича в последното столетие на византийската империя, а три века по-рано. Но това явление ще бъде задушено още преди да си поеме дъх. Интересно е, че неговата поява – но и неговият край! – съпътстват началото и преждевременния край на някои други не по-малко важни явления в културната история на Балканското средновековие: хуманистичното течение във философията и поезията на Византия от XII век, изявило се във висшите слоеве на византийското общество, но също така и духовните реформаторски движения сред широки кръгове на определени религиозни общности в православната църква и извън нея. Клерикалната реакция не закъснява да задейства със всичката си сила, позната на нас най-вече от западноевропейските паралели на тези движения, проявили се значително по-късно. И именно тази борба на идеите

във византийското общество ще доведе до най-голямата криза в неговата история, чиято външна проява е падането на Цариград под ударите на кръстоносците. След тази криза то няма да може никога да се съвземе напълно – дори Палеологовския ренесанс не ще възвърне изгубения блясък на Византия, като ще изиграе само ролята на интермедия преди османското завоевание.

* * *

Твърде възможното решение на въпросите за функциите на църквата „Свети Архангели“, а така също и за повода и времето на нейния строеж във връзка с възпоменаването паметта на нейния ктитор – но и за произхода на строителите ѝ – може да ни даде указания и за повода и времето на строежа също така на малката едноименна църква в Хилендарския манастир.

При изясняването на нейния произход, но също и на нейните функции, сръбските изследователи са затруднени по много причини – които по напълно уважителни съображения те не споделят с читателите на техните публикации. По тези съображения те са принудени дори да отрекат запазеното по традиция, макар и лишено от каквито да било изворни писмени доказателства, предание, че изграждането на църквата има някаква връзка със сръбския цар Стефан Душан (1331-1355). Тези изследователи могат много трудно да си представят – и още по-трудно да внушат на своите читатели – че цар Душан, най-великият и най-могъщият от сръбските владетели, създател на просъществувалото цели три десетилетия сръбско царство и на независимата сръбска патриаршия, е в състояние да изгради и дари на манастира такава миниатюрна църквица, която с двата си етажа може спокойно да се вмести в някой от салоните във вилите не само на „вожда и учителя на югословенските народи“, но и на който и де е друг от управниците в тяхната „социалистическа савезна република Югославия“. И то след примера на крал Милутин, надарил сръбския манастир с най-красивата църковна сграда не само в Света гора, но и сред останалите църкви от XIV век в Югоизточна Европа. И тези изследователи предпочитат да оспорят манастирското предание, като го отдадат на

глупостта и недалновидността на някой монах, чийто прекален патриотизъм би представил цар Душан в тъй лоша светлина заради неговото скъперничество. А след като оспорят това манастирско предание, те изпадат в съвсем не малко затруднение да намерят място и време за изграждането на тази църквица в трите десетилетия, отделящи величието на Душановата „царщина“ от края на средновековната сръбска държава, настъпил след битката при Косово на 28 юни 1389 година и последвалото го запустяване на Хилендарския манастир – продължило близо един век, преди той да бъде отново заселен от български монаси. И в този смисъл избират никого необвързващото «начало на последната четвърт на XIV век», макар и за това датиране да не намират «достатъчно опорни точки».[136]

В манастирското предание за строежа на църквата „Свети Архангели“ в Хилендарския манастир е много възможно да има голяма доза истина. Независимо от това дали тя е построена от цар Душан или от вдовицата му, царица Елена – дали е построена по негова или по нейна воля – изграждането ѝ на тъй видно и централно място в манастира, въпреки нейните малки размери – или тъкмо поради тях – ще може да намери същото обяснение, както и изграждането на църквата „Свети Архангели“ в Бачковския манастир: параклис за четене на молитви за спасението на неговата душа. Както отиващият в отвъдния свят велик владетел, така и неговата царствена съпруга, са знаели много добре, че не могат да вземат там със себе си своето величие и че ако някой може да помогне за спасението на «грешната му душа», това са само молитвите... А царица Елена, която през следващото десетилетие ще остане като владетелка на Серската област също върховен господар над Света гора, е знаела от историята на своето българско отечество още по-добре от цар Душан колко мимолетна е земната слава: само едно столетие преди Душан и цар Иван Асен II, неин прачичо, разпростира своята власт върху всички българи, гърци и сърби над по-голямата част от полуострова – включително и над Света гора – но и неговото царство се разпада малко след смъртта му.

Построяването на църквата „Свети Архангели“ в Бачковския манастир във връзка с възпоменаването паметта на нейния ктитор обаче не дава отговор на един друг въпрос, не по-малко важен от въпроса за времето на изграждането ѝ и за нейното предназначение. Това е въпросът, *каква постройка се е намирала на нейното място преди тя да бъде изградена*? Защото и преди да се направят сондажите при стълбовете от нейния постамент – или приземен етаж, ако следваме възприетото определение – беше ясно, че той не е строен едновременно със самата църква. Този извод подкрепят не само различните строителни материали и строителна техника при двата «етажа», но и посоката на надлъжната ос на тази църква, значително отклоняваща се от остта изток-запад, спазена както при строежа на старата съборна църква, така и на новата. Че стълбовете от този постамент, върху който е изградена църквата „Свети Архангели“, са продължавали още в западна посока, виждаме в старата снимка на църквата, направена преди да се построи новото манастирско крило – а че са продължавали и на изток, ще покажат археологическите разкопки в нартекса на съборната църква, извършени през 1986 година. Отклонението от правилната ориентация на „Свети Архангели“ не се е забелязвало преди да се построи нартексът на новата съборна църква, но допирането на този нартекс до апсидата на малката църква вече го прави очевиден. И може би за да се прикрие именно това очевидно неспазване на задължителното ориентиране на църквата по оста изток-запад, нартексът на съборната църква е бил по такъв начин изграден, та не само да създаде колкото е възможно поголяма площ за интериора, но и да закрие, доколкото това е възможно и допустимо, апсидата на „Свети Архангели“.

В този смисъл ние можем само да гадаем както за предназначението на стълбовете от постамента, така и за времето на тяхното изграждане. А това е свързано с още цяла поредица въпроси, на които едва ли ще намерим някога отговор. Първият от тях е *защо Бачковският манастир е трябвало да бъде изграден тъкмо на това място* – ако Григорий Пакурян е търсил място, където неговите «грешни кости»[137] да намерят спо-

койствие, трудно бихме намерили сред останалите негови обширни имения, пръснати по целия Балкански полуостров, някое място *по-неспокойно* от това, което не е и много отдалечено от неговото лобно място до Белятово.[138] Предположения за съществуването на някакви стари строежи на същото място са правени многократно,[139] а стълбовете свидетелстват за наличието на някаква монументална постройка там в далечното минало, много преди основаването на Пакуряновия манастир – защото нито в античността, нито в средновековието някой е изграждал с такова разточителство на материал и работна сила подпорни стълбове с такива изполински размери само за да послужат като носители на покритието на някаква галерия. А монументална постройка на това място през средновековието и античността може да бъде само сакрална – християнска или нехристиянска – сграда. И понеже Бачковският манастир е построен много столетия след ликвидирането на езическите култове в тази област, влязла още от апостолските времена в историята на християнската църква, не е трудно да си представим чия може да е била сградата, предшествала строежа на манастира.

А и не само стълбовете – явно остатъци от някаква извънредно солидна постройка – ни карат да се съмняваме, че манастирът е бил изграден върху девствена територия или дори *нива* – като каквато фигурира името *Бачково* в списъка на имотите, дарени на манастира.[140] Или името *Петрич*. Че зад тези имена се крие много стара история, свързана не само с името на *Богородица Петричка*, а и с прочутото лековито аязмо до манастира, е трудно да се отрече – но и да се докаже въз основа само на тъй малкото достоверни исторически извори и предания. За връзката между основаването на манастира и широко разпространената по тези земи «арменска» павликянска ерес са се водили много спорове[141] и едва ли днес може да се прибави нещо ново по този въпрос – а това излиза и от темата на студията. В този случай и изследванията на архитектурата на църквата „Свети Архангели“ не могат да ни дадат нови опорни точки, освен констатацията,

че тази църква трябва да е била построена върху основите на друга *монументална постройка*.

Ако за нас днес е трудно да си изясним напълно връзката на църквата „Свети Архангели“ с предишния строеж на нейното място, за чието предназначение и време на изграждане ние не притежаваме никакви опорни точки,[142] разполагаме с достатъчно опорни точки за обясняване изграждането на нартекса на новата съборната църква в непосредствена близост с малката църква и дори застъпващ нейната източна фасада. Повечето от изследователите без всякакво основание предполагат, че първоначалната съборна църква е имала нартекс, и то с размери като построената в 1604 година църква.[143] Кр. Миятев дори смята, че архитектурният тип на манастирска кръстокуполна църква със странични конхи, който срещаме и при първата съборна църква в Бачковския манастир, бил пренесен от Грузия.[144]

Тук трябва изрично да се подчертае, че както страничните конхи (певници), така и нартексът не е задължителен при най-ранните манастирски църкви не само в Грузия, но и във Византия. Проучванията на манастирската архитектура, извършени през последните три десетилетия на първо място от проф. Павлос Милонас, промениха основно някои от установените в науката възгледи за прототиповете на съборните църкви в православните манастири и за тяхното развитие. Въз основа на тези проучвания беше установено, че съборната църква в манастира Велика Лавра на св. Атанасий, считана за прототип на манастирска църква от т. нар. „атонски тип“, първоначално не е имала нито един от белезите, които определят този архитектурен тип – страничните конхи и двуделния нартекс. Тези странични конхи се добавят към наоса на църквата на св. Атанасий едва в XI век,[145] когато две други църкви в Света гора – съборните църкви в манастирите Ватопед и Ивер – вече имат такива, а двуделният нартекс се появява в Атон за първи път при т. нар. „Княз Лазаров“ нартекс от 1379 година в манастира Хилендар,[146] но се усвоява от другите манастири чак след средата на XVI век – за пръв път при новата постройка на съборната църква в манастира Дохиар от 1568 година.[147]

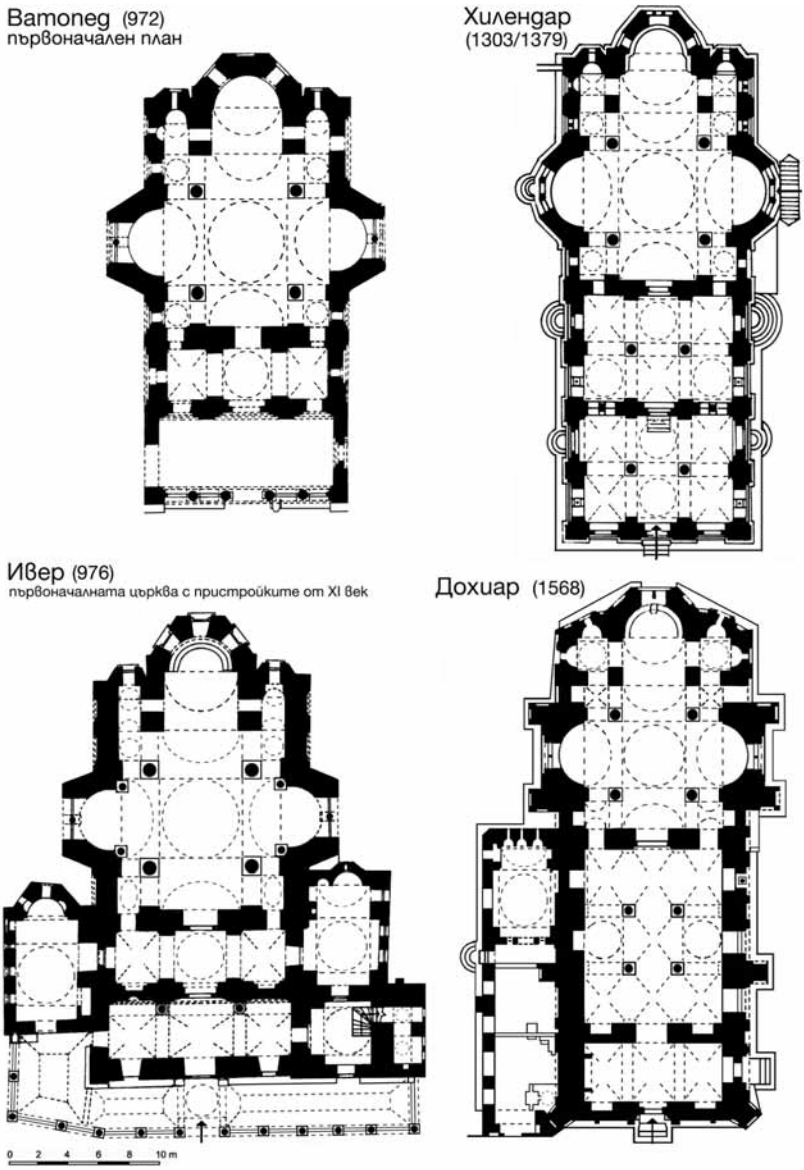

Планове на атонски църкви
По П. Милонас

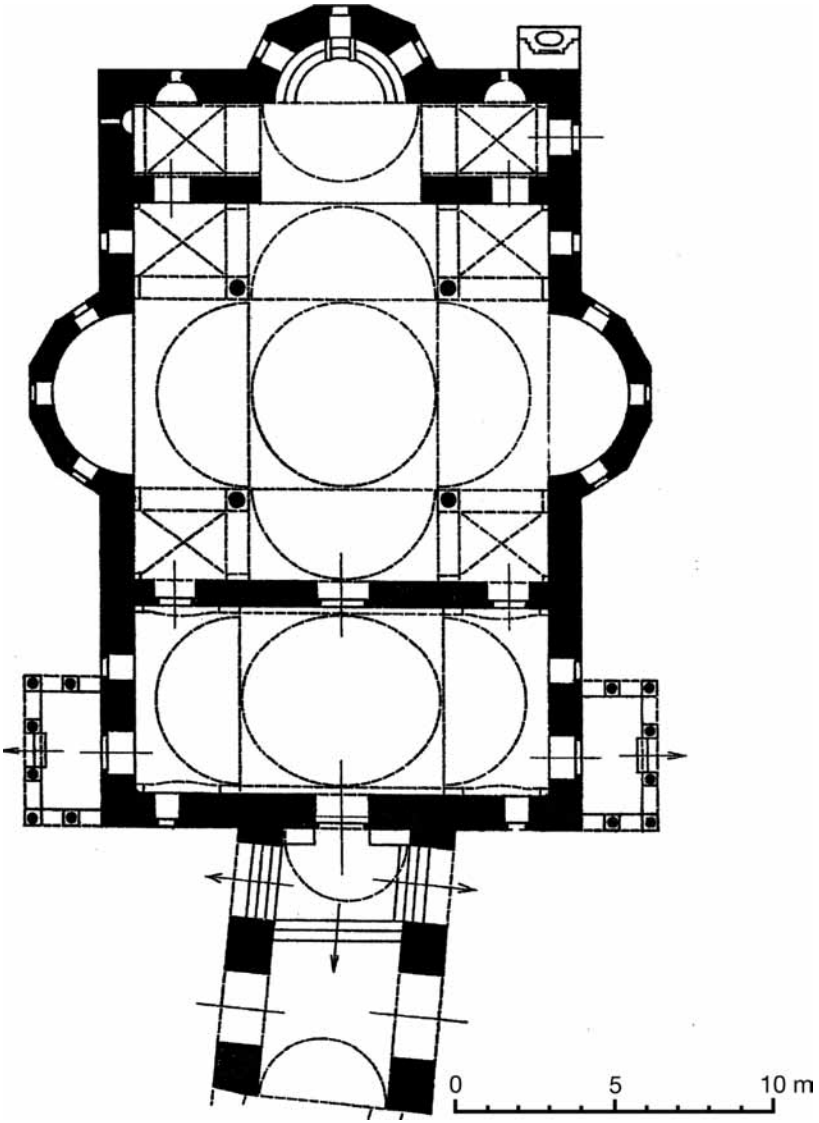

План на съборната църква и приземието на „Свети Архангели“
По М. Цимерман

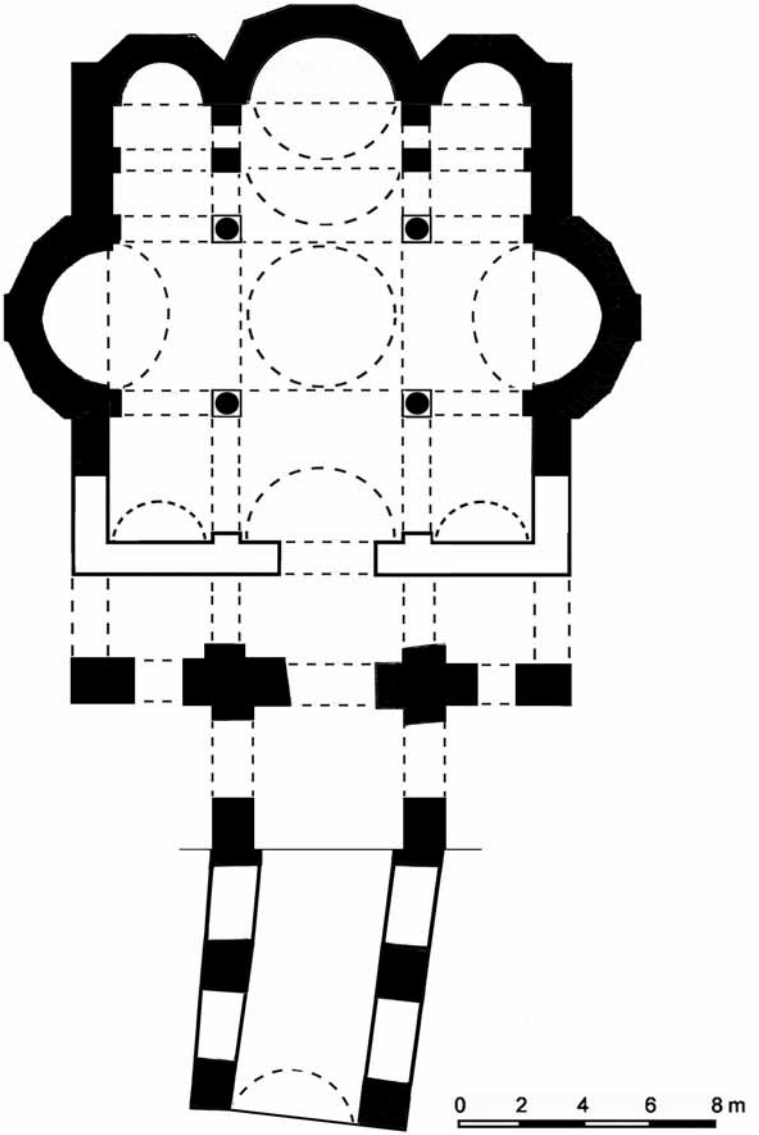

Старата съборна църква и приземието на „Свети Архангели“
Опит за реконструкция – ниво на основите[148]

И тук сравненията в историческото развитие при плана на манастирските църкви от Атон ще ни покаже как от XVI век нататък там се прибавят отначало паянтови постройки, последователно заменени с открити, а по-късно и закрити пристройки, докато накрая, през второто десетилетие на XIX век, при всички съборни църкви се появява и външният нартекс във вид на аркадна галерия добавена към западната част на църквата, в края на същия век в повечето постройки допълнително остъклена.[149]

Колкото това и да изглежда парадоксално, съборната църква на манастира Велика Лавра на св. Атанасий, която все още някои автори считат за първообраз и модел на манастирската църква от атонски тип, е последна сред атонските църкви при изграждането на обширен двуделен нартекс, който там се пристроява дори чак в 1812-1815 година, за да замени съвсем тесния и построен от нетрайни материали първоначален нартекс, документиран на рисунки от XVIII и началото на XIX век и който дотогава е използван от монасите за богослужението. При това новият двуделен нартекс на първата по ранг и значение църква сред православните манастири бива изграден от български майстори-строители, построили или престроили от края на XVIII до началото на XIX век още седем съборни атонски църкви – но също и църквата в Рилския манастир![150]

За разлика от мнимите «византийски прототипове» на манастирски съборни църкви, във вътрешността на Балканския полуостров срещаме триконхални, по всяка вероятност манастирски църкви още в началото на VI век, а през X и XI век този тип е задължителен вече при всички манастирски църкви в централната и западната част на полуострова, т.е. в границите на българската държава и на българската автономна църква, а неговата традицията се задържа не само до края на средновековието, а преминава и в поствизантийската епоха. Ако и да ни липсват данни за прототиповете на двуделните нартекси в българските и сръбските манастирски църкви, продължаването на тяхната традиция във Влашко и Молдавия след XV век ни дава достатъчно основания да допуснем, че този тип на манастирска

църква с обширен двуделен нартекс също е бил още преди това широко разпространен в България – за разлика от Византия, където го откриваме едва при гръцките църкви от поствизантийската епоха и то под влиянието на молдавските манастири, чиито дарители са същите влахомолдавски князе, които са и главните дарители при строежа и украсата на атонските църкви до началото на XVIII век.[151]

В този смисъл също така наличието на двуетажната църква, посветена на светите архангели в Хилендарския манастир и построена не по-късно от средата на XIV век, може да ни даде указание, че тя едва ли е била единствена и че за нея също би трябвало да се търси прототип не в Армения и Грузия, а в нашите земи – също както в тях намираме еднокорабни църкви със и без купол още от късната античност.[152] А обстоятелството, че от XII до XIV век срещаме у нас повече църкви от този тип, не говори за неговата внезапна поява и разпространение под «грузинско влияние», а говори по-скоро за това колко фрагментарни са познанията ни за църковното строителство по нашите земи от ранното и зрялото средновековие.

Макар и проведени върху твърде ограничена площ до североизточния ъгъл на съборната църква в Бачковския манастир, археологическите разкопки през 1955 година можаха да покажат и установят нейната ширина, почти съвпадаща с ширината на построената в 1604 година сграда. Извършените през 1983 година разкопки от Археологическия музей в Асеновград под ръководството на н.с. Р. Морева потвърдиха, че източната, северната и южната стена на новата съборна църква са изградени върху основите на старата църква[153] – стените на новата църква са само малко по-тънки, също както стените на повечето късносредновековни църкви, отличаващи се в това отношение от построените през X-XII век църкви. През 1986 година разкопките бяха продължени също в нартекса на съборната църква от 1604 година и ако за дължината на наоса и нартекса на първоначалната съборна църква можеха да се правят преди тези разкопки всевъзможни предположения, новите изследвания дадоха и на този въпрос решение.

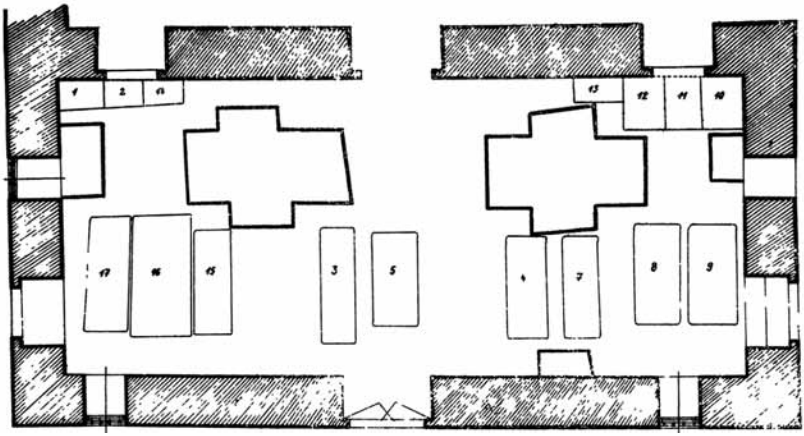

Разкопки в нартекса на съборната църква през 1986 година
В средата са основите на двата крайни източни стълба
С цифри са отбелязани разкритите гробове
Чертеж Р. Морева

По време на разкопките през 1983 и 1986 година в нартекса на съборната църква бяха разкрити заедно с останките от 17 гроба също основите на още една двойка стълбове източно от църквата „Свети Архангели“ и на два стълба на север и на юг от тях, както и част от основите на югоизточния стълб.[154] По този начин имаме вече достатъчно основания да приемем, че най-източните стълбове от поредицата, започваща по всяка вероятност от старото и несъществуващо вече крило от комплекса с жилищните помещения в манастира, достигнала до нас отчасти във вид на засводена аркада, е завършвала на изток с портала на съборната църква от Пакуряновия манастир, изграден пред западната стена на неговия малък нартекс. А това означава че построената по всяка вероятност скоро след първоначалната съборна църква върху засводената аркада църквица-параклис „Свети Архангели“ е отстояла от портала на съборната църква на разстояние близо 4 метра – където навярно е било разположено и стълбището, свързващо платформата над аркадата с входния портал на съборната църква.

Преминаването на Бачковския манастир в ръцете на гръцкото духовенство през XVI век и възприемането на допълнения по това време манастирски устав е наложило изграждането на нов вътрешен, но и външен нартекс (лития и нартика). Твърде малкото пространство между съборната църква и църквата „Свети Архангели“ е довело до компромисно решение – нартексът на новата църква да се „вкопчи“ в източната стена на последната, за да се използва по такъв начин всеки сантиметър от това пространство, а за външен нартекс, какъвто се изисква също за изпълнението на богослужението според установените в XVI век норми, да се използва откритата аркада под църквата „Свети Архангели“, която би отговаряла напълно за такова предназначение. Дали преди това тази аркада се е използвала за същата цел не може да се каже с положителност, понеже не са запазени от това време нито описания на манастира, нито изображения на църквата, но наличието на засводената аркада ни дава основание да допуснем, че и преди построяването на новия обширен нартекс към новата съборна църква през 1630-те години тя е била може би използвана за външен нартекс – също както при някои от атонските църкви.

Широко разгърнатата консерваторска и реставраторска дейност върху архитектурните и художествените паметници в Бачковския манастир, започнала в началото на 1970-те години, постепенно привлича вниманието не само на изследователите, а и на широките кръгове на българската общественост. В резултат на тази дейност нашата културна съкровищница се обогатява с едни от най-забележителните паметници на поствизантийската живопис, които българските реставратори освобождават от натрупалите се върху тях в течение на векове наслагвания, изопачаващи до неузнаваемост техния изглед, като ги изтръгват от многовековното им забвение и възвръщат на нашия народ. След възкръсналите за нов живот шедьоври на стенната живопис от трапезарията и нартекса на съборната църква в манастира идва накрая реда и на църквата „Свети Архангели“, при което цялата декоративна зидария на църквата,

включително на купола, бива разчистена от по-късната мазилка, като паметникът се разкрива за първи път след много столетия в неговия първоначален вид. Разчистването и консервацията на църквата е завършено в навечерието на честването 900-годишнината от основаването на манастира в 1984 година, във връзка с което се провежда научен симпозиум с голям брой участници. Основен доклад за историята на манастира изнася проф. Иван Дуйчев, а четири от докладите на симпозиума засягат проблеми, свързани с църквата „Свети Архангели“ – нейната реставрация, нейния строеж и датиране. Докладчици са ст.н.с. Стефан Бояджиев, ст.н.с. Нели Чанева-Дечевска, н.с. Росица Морева и арх. Христина Станева. След четенето на докладите стават бурни разисквания – но тези разисквания не се протоколират, а докладите изчезват след симпозиума по твърде странен начин и предвиденият сборник, който трябвало да съдържа техния текст не се отпечатва.[155] Дискусията във връзка с датировката и характеристиката на тази църква се води главно между Ст. Бояджиев и Н. Чанева-Дечевска – Бояджиев оспорва резултатите от сондажите и изследванията на зидарията при допирните точки на двете църкви, като се придържа към твърденията в статията си от 1972 година, при все че след извършените от Н. Мушанов и мене сондажи и изследвания аз го бях запознал най-подробно с резултатите и му дадох копия от мои снимки,[156] а по време на симпозиума е бил запознат и с резултатите от разкопките. Освен докладите на Н. Чанева-Дечевска, Р. Морева и Хр. Станева, в следващите години изчезват от архива на НИПК също заснетите от арх. Мушанов филми с неговите снимки от сондажите, както и моите научни документации за стенописите в Бачковската костница и за Ивановските стенописи. При направената от мене справка в този архив се оказа, че липсват също чертежите със заснеманията и проектите на арх. Станева.[157]

За разлика от докладите на проф. Н. Чанева-Дечевска, н.с. Р. Морева и арх. Хр. Станева, докладът на арх. Ст. Бояджиев не само че не е загубен, но бива отпечатан в разширена форма – макар и 14 години след симпозиума.[158] Осланяйки се на предпо-

ложението си, че фотоснимките, заснети при извършените от арх. Н. Мушанов и мене изследвания не са запазени, в новата си публикация той отрича всички данни от тези изследвания, като отново повтаря своите твърдения от 1972 година – все едно, че нито нашите изследвания, нито резултатите от разчистването на оригиналната зидария, доказват историята на паметника. Арх. Бояджиев отново повтаря заключенията си от своите мними сондажи, според които «ясно пролича, че въпросният североизточен стълб на „Свети Архангели“ е долепен в предварително издълбаното гнездо в западната стена на съборния храм от 1604 година.»[159] Според него «за покъсното изграждане [на църквата „Свети Архангели“ – м. бел.] свидетелства и начинът по който източната част на „Свети Архангели“ се свързва с предварително издълбаните гнезда в южната половина на западната стена на съборния храм от 1604 г. по цялата ѝ височина до покривния корниз». Освен тези според него «чисто конструктивни факти» се прибавя и обстоятелството, че «апсидата на „Свети Архангели“ стъпва върху западната стена на съборната църква и то не на равнището на съответстващия ѝ под, а 1,5 м над него.»[160] – Че и това не е вярно показват тук приложените снимки, на които се вижда, че цялата западна стена на съборната църква е изградена след „Свети Архангели“ с груба нелицева зидария, в горната ѝ част силно наклонена на запад, за да се долепи до лицевата зидария от източната стена на „Свети Архангели“.

Арх. Бояджиев отново повтаря своето «изключително важно съображение от каноническо естество», по което «според християнските строителни норми на изток от най-светата част на храма – олтарната апсида, през чиито прозорци прониква мистичната Христова светлина, не се допуска изграждането на допълнителни обеми»[161] – но и този път без да посочи извора на своята мъдрост. А като дава два примера за удължени на запад църкви, премълчава най-известния пример за удължена в източна посока средновековна православна църква – църквата във Водоча.[162] Бояджиев дава израз на своето възмущение, че изнесените от него данни през 1972 година не са убедили някои

«изследвачи».[163] Също така възмутен е той и от това, че «в поддръжка на старата теза ръководителят на консервацията, арх. Н. Мушанов, заедно с г-н А. Чилингиров вдигна *огромната маса плътна каменна зидария*, която съставлява западната част на двускатния покрив и обхваща от трите страни апсидата на „Св. Архангели“», както и от това, че «същевременно с премахването на каменната маса Н. Мушанов *проби отвор в тавана на скривалището, вместо в дебелината на западната стена на съборната църква*» [курсив мой – А. Ч.].[164]

Възмущението на арх. Бояджиев е напълно оправдано. Без нашите изследвания в тунела-скривалище той можеше да повтаря своите «аргументи» до безкрайност и дори да получава подкрепа от някои малко осведомени колеги, като ни обвинява, че ние едва ли не сме разрушили паметника, отстранявайки «огромната маса плътна каменна зидария, която съставлява западната част на двускатния покрив и обхваща от трите страни апсидата на „Св. Архангели“». А че тази «огромна маса зидария» се състоеше от баласта на непрофесионално подновения преди няколко десетилетия покрив на съборната църква, който трябваше да се отстрани за поставянето на новите керемиди съобразно изискванията на съвременната консервация, Бояджиев премълчава. Също както премълчава, че след отстраняването на старите керемиди трябваше да се махнат само три камъка от зидарията на покрива, за да се влезе в тунела – след което тези камъни бяха отново зазидани на техните места. И тази тъй «страшна и опасна за паметника операция» не беше извършена от някакви дилетанти или иманяри, а от притежаващия всички правомощия за изследвания по паметника ръководител на реставрацията и консервацията на манастира, представител на Националния институт за паметниците на културата – негова беше също така онази «неизвестна любопитна ръка»[165], дръзнала да провери на място резултатите от «сондажите» на Бояджиев. И да документира неговите манипулации. А да се влезе в тунела-скривалище от покрива му беше по-безопасно за обекта и по-лесно, отколкото да се отвори дупка в стената на нартекса, където се предполагаше, че се е намирал входът. Както

може да се види от приложените снимки, в действителност скривалището представлява само един тесен тунел с дължина по-малко от 4 метра. И тъкмо изследванията върху стените на този тунел показаха по недвусмислен начин, че в теорията на арх. Бояджиев няма нищо вярно.

Въпреки тежките обвинения на арх. Бояджиев срещу мене и Мушанов, че сме вдигнали «*огромната маса плътна каменна зидария*» от покрива, нанасяйки на паметника неописуеми щети, той не закъснява сам да отиде там, за да докаже още веднаж, че нишата на южната стена на апсидата заблуждава само невежия зрител при «бегъл поглед», но не и неговите «задълбочени наблюдения». След като вижда разкритата вече от пълнеж с груба зидария южна апсидна ниша, закривана преди това от западната стена на построената в 1604 година църква, вместо да признае своето заблуждение, той твърди, че строителите били възпрепятствани да я изведат надолу до пода на църквата, понеже на това място те били опрели до стената на тунела-скривалище.[166] А защо те е трябвало да изграждат декоративна ниша на стената и след това да я запълнят почти до горе с груба зидария? И защо след като прави такова важно откритие, той не съобщава по какви причини цялата външна лицева зидария в горната част от средната и северната стена на апсидата е била почти изцяло подменена с *нова груба зидария*, сливаща се със зидарията на новата съборна църква? А не съобщава и по какъв начин могат двата източни стълба от приземието (или постамента) на „Свети Архангели“ да се «вкопчат» в западната стена на притвора, без тя да бъде отново изградена за тази цел – и то заедно със своите изписани в средата на XVII век забележителни стенописи.

Във връзка със зидарията на купола Бояджиев отбелязва, че неговите форми и украса били характерни не само за XIII-XIV век,[167] но и че «манастирски църкви с подобна видоизменена и нарушена планово-пространствена композиция и всевъзможна тухлена украса, при това датирани с надписи от XVII-XVIII в. са запазени, с десетки в Гърция».[168] И тук Бояджиев спекулира с неосведомеността на читателя, като дава примери от трудно-

достъпни публикации. В действителност куполи с керамична украса от XVII-XVIII век не са публикувани не само в трите посочени от него и неправилно цитирани сборници, а и в четвъртия от същата поредица.[169] Но такива няма да се намерят и в многобройните дисертации и монографии на гръцките изследователи от 1980-те и 1990-те години, посветени на църкви в днешна Гърция от епохата на османското владичество.

Не по-малко дезинформиращи са и по-нататъшните сведения за зидарията на апсидата и изобщо на източната стена на църквата „Свети Архангели“, както и на западната стена на съборната църква, с които Бояджиев продължава статията си и които противоречат на резултатите от нашите изследвания, документирани с фотоснимки. Това прави напълно излишно те да бъдат повторени отново тук. Също намирам за излишно още веднаж да повтарям заключенията си от изследванията със сондажите в допирните точки на двете църкви – считам, че снимките тук са много по-убедителни от многословните обяснения на Бояджиев, които нямат никаква доказателна стойност.[170]

Според Бояджиев, доказателство, че църквата „Свети Архангели“ е построена в 1720 година, е именно нейното споменаване от ерусалимския патриарх Хрисант, посетил манастира в същата година, и по силата на същата логика той обявява за «непотвърдена писмено бележка» сведението му, че «*както казват църквата е дело на самодържеца Алексей Комнин*».[171] А новото заключение на Бояджиев, че „Свети Архангели“ била построена в XVII век за да изпълнява функцията на «зимен параклис»[172] ще събуди само недоумение: да се изгради такава църквица, която да побере нищожна част от тъй многолюдния по това време манастир, а при това и с огромна затрата на труд и време, като за целта би се наложило да се разруши и отново построи цялата западна стена на притвора на съборната църква заедно с нейните високохудожествени стенописи, може да допусне само Бояджиев – който още веднаж тук изказва възмущението си от неразбирането на останалите участници в дискусията по време на симпозиума в чест на 900-годишния юбилей на манастира, когато той за пръв път изказва това свое заключение.[173]

* * *

Изследванията в пространството между съборната църква и „Свети Архангели“, но също и сондажите при основите на източните стълбове на последната и на местата, където двете църкви се допират, показаха не само последователността в техния строеж, а от вторично използвания строителен материал може вече със сигурност да се извлече заключението, че строежът на „Свети Архангели“ е едновременен или много малко по-късен от строежа на първоначалната съборна църква. Наистина, такива предположения бяха вече многократно изказвани, особено след откриването на остатъци от декоративната зидария на първоначалната съборна църква, макар и твърде предпазливо. Така Кр. Миятев в публикацията на тези материали се счита задължен да отхвърли някои според него възможни предположения, че тези материали са могли да бъдат донесени от костницата, колкото тези предположения и да са малко вероятни.[174] След последните изследвания до западната стена на съборната църква вече със сигурност може да се приеме, че при строежа на тази църква е използвано значително количество от нейния строителен материал. А туй обстоятелство, както и установяването приблизителните размери на източната половина на първоначалната съборна църква, ни сочи и главната причина за нейното подменяне с нова сграда. И това явно не е нито по-рано допускания от изследователите малък размер на църквата, недостатъчен за нуждите на нарастналото манастирско братство, нито пък нейното износване и частично разрушаване, а необходимостта от просторен вътрешен нартекс (лития) и от открит от север и юг, но покрит с покрив външен нартекс, каквито се изграждат от XVI до XIX век в съборните църкви на болшинството православни манастири, съобразно с промените в богослужението, възприети почти повсеместно в тях.

Извършеното през следващите години разчистване зидарията на „Свети Архангели“ от по-късни наслойки, свързано с нейната консервация и възвръщането на нейния първоначален вид, потвърди данните от изследванията. То показа, че декоративната зидария на църквата е била приложена изцяло върху ней-

ните външни стени и по-специално върху купола. Макар и още Грабар, а след него и Мавродинов, да бяха обърнали внимание върху закрития с по-късна замазка меандър, изпълнен от поставени вертикално и хоризонтално тухли в горната част на купола, както и на неговата специфична за цяла поредица български – а не грузински или арменски – средновековни архитектурни паметници пластична украса с двустепенни плитки ниши с полуколонки, едва тяхното пълно разчистване можа да изяви този художествен образ в цялата му прелест. Но разчистването на мазилката и освобождаването на декоративната зидария на църквата от нея доведе и до едно особено важно заключение, а именно, че измазването на купола и закриването на неговата керамична украса трябва да е било извършено малко след изграждането на църквата, понеже по декоративната зидария не се виждаха никакви увреждания от атмосферните условия, които са напълно естествени и не могат да не настъпят за един период от много столетия – достатъчно е да сравним състоянието на зидарията на „Свети Архангели“ след нейното разчистване със зидарията на Бачковската костница, но и на други български архитектурни паметници от XII-XIV век, за да видим как атмосферните условия са се отразили върху тях.

И тук стигаме до един твърде важен въпрос: Защо, по какви причини и с каква цел е била закрита декоративната зидария на църквата „Свети Архангели“? И не е ли свързан този въпрос с един друг не по-малко важен, но и не по-лесен за отговор: Защо и с каква цел са били разрушени частично или до основи много стотици църкви по нашите земи? А че тези църкви са били насилствено разрушени, и то на два пъти – през VI и през X-XI век – е отдавна и много добре известно на археолозите. Но че разрушенията са били извършени в такива огромни размери знаем само от две-три десетилетия насам, когато археологическите разкопки и сондажи показаха наличието на никога неподозиран брой от развалини на църковни постройки по цялата централна и западна част на Балканския полуостров от устието на Дунав до Дарданелите и от Черно море до Далмация и Динарските Алпи. Докато тези църковни развалини се брояха все

още на пръсти, археолозите и историците свързваха причините за разрушаването им с «нашествията на готите и славяните» по време на т. нар. «Велико преселение на народите» и искаха да видят в тях следи от омразата на «езичниците-варвари» спрямо «християните-гърци». С течение на времето, в резултат от неуморната дейност на археолозите обаче броят на разрушените през VI век църкви, при това почти без изключение грамадни и солидни каменни постройки, започва да достига числото хиляда, а по всичко изглежда, че ще го и задмине. Но и числото на разрушените през X-XI век църкви по територията на Първото българско царство не е много по-малко, като в него влизат не само разрушените до основи църковни постройки, а и онези, на които е бил разрушен само куполът и олтарът, т.е. това, чието разрушаване ще направи църквите негодни за богослужение. Известна част от тези църкви ще бъдат престроени в течение на следващите столетия, но при всички тях откриваме следите на разрушението им. Или казано малко по-другояче: с изключение само на четири църкви в Костур и църквата в Лябово, Албания, няма нито една християнска църква по цялата територия на Първото българско царство и на българската автономна църква, която изцяло или отчасти (олтар и купол) да не е била разрушена между края на X и средата на XI век. А от четирите църкви в Костур само една е била с купол – който пък случайно е разрушен от германска бомба при въздушно нападение през 1944 година, но след войната е реставриран. И ако ранносредновековните църкви по нашите земи са били разрушени от езичници (макар че както е известно т. нар. «готи» не само са били християни, но са оставили в наследство на следващите поколения най-красивите раннохристиянски църкви в Равена), кой тогава е разрушил българските църкви в края на X и началото на XI век? Да не би това да са били кръстоносците, норманите или куманите или те всички са се наговорили да унищожат българските църкви? Както половин хилядолетие по-рано, през така наречените „тъмни векове“ по време на „Великото преселение на народите“ явно трябва да са се наговорили «готи, хуни, авари и славяни» да унищожат всички църкви по нашите земи?

Да се даде отговор на този въпрос в една кратка студия не е възможно. Както не е възможно да се даде еднозначен отговор и на първия въпрос, т.е. защо е била заличена украсата на купола и на стените на малката църква в Бачковския манастир. Но може да се направи констатацията, че тази украса е била умишлено и нарочно заличена. Защо? Дали защото е била в разрез с разбиранията, с вкуса и естетиката на православните монаси? Или е била свързана с някакви неприятни за тях представи? И какви може да са били тези представи?

Този въпрос досега не е поставял никой български или чужд изследовател – нито археолог, нито историк, нито изкуствовед, нито богослов. Но и много рядко някой археолог или изкуствовед е изказвал на глас своите мисли при сблъскването си с него – дори когато те не могат да бъдат премълчани. Един подобен случай имаме с известната българска археоложка Вера Иванова-Мавродинова[175] при изследването ѝ на остатъците от църквата в местността Аврадак при Преслав, когато тя *констатира*, че тази църква много умело и явно с минимални усилия е била разрушена, за което е било нужно *само* да се бутнат колоните, за да се срути куполът – една практика, явно изпълнявана многократно и с успех. А тази църква, с извънредно богатата си пластична украса и с оригиналните си керамични подови настилки е била една от най-красивите преславски църкви!

В историческите извори не намираме отговор на този въпрос. А и по въпросите на естетиката, на която са подчинени църковните архитектурни паметници, в тях не се говори. Наистина, в историята на Византия има цяла епоха, в която са били дискриминирани и унищожавани всякакви изображения в църквите – безразлично дали те са били хубави или не. Но да се разрушат много стотици църкви, понеже са рефлектирали на земните представи за красотата? И с какво може земната красота да противоречи на представите за съвършенството на отвъдния свят? Може ли тя да му съперничи? Или да отвлича вниманието на богомолците от Бога? В произведенията на църковните отци никъде не се казва, че божиите храмове трябва да бъдат грозни, мрачни и зловещи – дори и тогава, когато аскетизмът е водеща

идеология. Но също така никъде не се казва и че те трябва да бъдат красиви, приветливи. Сред писмените извори на мене ми е познат един единствен случай, в който да се говори за красотата на една църква – *една разрушена българска църква*: В писмото си до севастократора Йоан Комнин архиепископ Теофилакт Охридски, грък по произход и по убеждения, оплаква злочестата срутена епископска църква в Девол, като я нарича «най-хубавата от българските църкви» (τῇ περικαλλεστάτῃ τῶν Βουλγαρικῶν ἐκκλησιῶν).[176]

И това е единственото, което знаем днес за тази църква, от която до нас не е стигнала и купчината развалини, която ни напомня за очарованието, излъчвано от църквата в Аврадака.

Че българските църкви са имали различно разпределение на вътрешното пространство, но и някои други особености, които ги отличават от гръцките, са забелязали отдавна някои изследователи, търсещи при тези особености специфичните белези на една или друга строителна школа – като че ли някакъв майстор-строител, безразлично от къде е дошъл и какъв е по народност, може да определи разпределението на пространството, предназначено за изпълнението на богослужението! Но и тук стигаме до проблеми, пред които не само историците, но и богословите предпочитат да си затварят очите – и то независимо от това дали те са българи, или гърци, дали са православни, католици или протестанти. Или пък убедени атеисти. Затова и по този въпрос тук ще се спрем само с констатацията – с надеждата, че историците и богословите от следващите поколения ще имат повече смелост да се заемат с неговото решение[177].

Само два века след основаването на Бачковския манастир по цялата Византийска империя ще бъде установен и повсеместно разпространен в архитектурата един „нов“ живописен стил, при който ще открием всички отличителни белези на декоративния стил в българските паметници от Първото българско царство. И този живописен стил ще срещнем вече не само по фасадите на византийските императорски дворци в Цариград, но дори по фасадите на «гръцките» църкви до Несебър, Мистра и Солун. Той ще стане и мярката, а и «запазената марка», с която през

следващите векове изкуствоведите, но и любителите и почитателите на изкуството, ще обозначават византийската култура. Александър Рашенов[178] ще нарече този стил произведение на «Българската школа във византийски стил», без да може да проследи по-точно неговото начало и развитие, както и да обясни неговото духовно съдържание. Но също така и причините за отличията в естетиката при българските и гръцките църковни сгради – кога и при какви условия те възникват. Според него този стил се ражда от конфронтацията – или казано по-меко: от съприкосновението – на «елинистичната» антична култура с образния свят на «новозаселилите се на Балкана славяни и прабългари по време на Великото преселение на народите» – резултат от нейната «варваризация». Но не откриваме ли същата конфронтация на идейни светове по нашите земи още много векове и дори хилядолетия по-рано? И тъкмо изследванията на раннохристиянското и на предхристиянското изкуство през последните десетилетия не ни ли показват, че тази конфронтация не е явление от края на първото и началото на второто хилядолетие на нашата ера? А и че тя не приключва със създаването на живописния стил от последните две столетия на Византийската империя, а ще продължи с не по-малка ожесточеност през следващите столетия, за да завърши със затварянето на кръга (или на спиралата!) на развитието на християнското изкуство през първата половина на деветнадесетия век, когато Българската архитектурна школа ще създаде отново поредица забележителни паметници[179].

Берлин, 23 април 2006 година, Великден.

БЕЛЕЖКИ

[1] VOYAGE DU SIEUR PAUL LUCAS FAIT PAR ORDRE DU ROY DANS LA GRÉCE, L'ASIE MINEURE, LA MACÉDOINE ET L'AFRIQUE t. I, Paris, 1712 – бълг. превод в: ФРЕНСКИ ПЪТЕПИСИ ЗА БАЛКАНИТЕ XV-XVIII ВЕК, София: Наука и изкуство, 1975, с. 271.

[2] TYPIKON DE GRÉGOIRE PACOURIANOS POUR LE MONASTÈRE DE PÉTRITZOS (BACKOVO) EN BULGARIE, édidit Luis Petit (Византийскій временникъ XI/1904, Приложеніе 1, с. XXVI).

[3] В текста тук се следва възприетия от българския език правопис за арменските имена, като Хачатур*ян*, Арутюн*ян*, Торос*ян* и пр. Независимо от това, че този основател на манастира живее във византийската империя като натурализиран византиец, той се подписва на арменски език, а произходът му е арменски, макар и от област на границата между Армения и Грузия.

[4] Вж. бел. 2. Това издание е направено според препис на устава от XVIII век в библиотеката на Румънската академия на науките. Две десетилетия по-рано този устав е отпечатан в Лайпциг по препис от XIX век, но със значителни съкращения и манипулации на текста под заглавие Γρηγόρίος Πακουριανὸς μέγας δομέστικος τῆς Δύσεως καὶ τὸ ὑπ' αὐτοῦ τυπικὸν τῆς μονῆς θεοτόκου τῆς Πετριτζονιτίσσης. Disertatio philologica, quam scripsit ad summos in philosophia honores ad amplissimo philosophorum lenensium ordine rite impetrandos Georgius Musaeus Stenemachtes, Lipsiae, 1888. Изнесеният от гръцките монаси в този манастир в средата на 1880-те години и укрит на о-в Хиос най-стар гръцки препис от устава на манастира е редактиран от грузинския историк С. Каухчишвили, издаден едва през 1963 година в поредицата от византийски извори за историята на Грузия Georgica t. V: TYPICON GREGORII PACURIANI, edid. Simon Kauchtschischvili, Tbilisiis, 1963. Малко преди това излиза и покъсният грузински препис по ръкописа в Народната библиотека в София заедно с латински превод: TYPICON edid. Michael Tarchnišvili, (CORPUS SCRIPTORUM CRISTIANORUM ORIENTALIUM, vol. 143, SCRIPTORES IBERICI. tomus 3 (грузински текст) и vol. 144 SCRIPTORES IBERICI, tomus 4 (латински превод), Louvain, 1954. По-старият грузинският препис на устава е редактиран и издаден отново от А. Г. Шанидзе: ГРУЗИНСКИЙ МОНАСТЫРЬ В БОЛГАРИИ И ЕГО ТИПИК. Грузинская редакция типика, Тбилиси, 1971, а руски превод, заедно с подробно изследване на устава, неговата история и неговите преписи – от Виада Артуровна Арутюнова-Фиданян: ТИПИК ГРИГОРИЯ ПАКУРИАНА, Ереван, 1978. Български превод на устава по изданието на Луи Пти излиза за първи път в: Христо Танчевъ, ЕКЗАРХИЙСКИ УСТАВЪ II, София, 1931; в ГИБИ VII/1968 (ИБИ XIV), с. 39-66, са дадени откъси по изданието на Каухчишвили с български превод и коментарии от Г. Цанкова-Петкова, П. Тивчев и В. Тъпкова-Заимова. Пълен английски превод с коментарии, но без упоменаване на българската, руската, грузинската и арменската литература в: TYPIKON OF GREGORY PAKOURIANOS FOR THE MONASTERY OF THE MOTHER OF GOD PETRITZONITISSA IN BACKOVO, transl. and comment. by R. Jordan, в: BYZANTINE MONASTIC FOUNDATION DOCUMENTS, Edited by John Thomas and Angela Constantinides Hero, II, Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection 2000, с. 507-563 – интернетно издание: www.doaks.org/etexts.html/

typ038.pdf За историята, свързана с гръцкия препис на устава, заедно с обширна библиография вж. Всеволод Николаев, Съдбата на Типика-устав на Григорий Бакуриани (Пакуриан) и на неговото грузинско копие в Софийската народна библиотека (Известия на Института за българска история I/1951, с.266-273). Вж. също: П. Мурадян, К вопросу об оценке греческих и грузинских редакции „Типика“ Григория Пакуриана (Историко-филологический журнал, 1968, № 1 с. 103-118); Paul Lemerle, Le Typikon de Grégoire Pacourianos (Décembre 1083) в: същ., Cinq études sur le XIE siècle byzantin, Paris: Centre National de la Recherche scientifique, 1977, с. 115-191; В. А. Арутюнова-Фиданян, О своеобразии одного монастырского устава XI века (Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. И. Дуйчев, София, 1980, с. 67-72 и същ., К вопросу о двух редакциях „Типика“ Пакуриана (Кавказ и Византия, вып. 6, Ереван, 1988, с. 88-101).

[5] Между обширната литература за тях вж. преди всичко: Николай Яковлевичъ Марръ, Арḱаунъ – Монгольское названіе христіан въ связи съ вопросомъ объ армянахъ-халкидонитахъ (Византійскій временникъ XII/1906, с. 1-68), И. И. Соколовъ, Грузинскій монастырь въ Византіи. Историческій этюдъ, (Христіанское чтеніе, CCXXI, апрѣль 1906, с. 552-579 и CCXXII., октябрь 1906, с. 570-583 (български превод: И. И. Соколовъ, Бачковскиятъ монастиръ, сп. Родопски напредъкъ, 1906 г.); А. Г. Шанидзе, Страница из историята на грузино-българските културни взаимоотношения (ИПр, XIV/1958, № 4); същ., Великий доместик Запада Григорий Бакурианис-дзе и грузинский монастыр, основанный им в Болгарии, Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1970; К. А. Μανάφης, Μοναστηριακά τυπικὰ – διαθῆκαι, Ἀθῆναι, 1970; В. А. Арутюнова-Фиданян. К вопросу об армянах-халкидонитах, (Вестник общественных наук, АН Арм. ССР, 1973, № 3); P. Lemerle, пос. съч. (вж. бел. 4) – с преглед на литературата. Вж. също посочените в предишната бележка съчинения.

[6] Вж. напр.: Г. Цанкова-Петкова, Феодалното земевладение в южните и югозападните български земи под византийско владичество (ИИИ VIII/1960); П. Тивчев, Нарастването на едрото земевладение във Византия през XII век (ИИИ IX/1960, с. 286-288 и P. Tivcev / G. Cankova-Petkova, Au sujet des relation féodales dans les territories bulgares sous la domination byzantine a la fin du XI et pendant la premiére moitié du XIIe siècle (Byzantinobulgarica II/1966, с. 107-125).

[7] Константин Иречек, който пръв в българската историография прави обстоен преглед на историята на манастира, като се позовава на известните на науката сведения за него в историческите извори, е възпрепятстван да го посети по време на своята обиколка на Южна България през 1884 година, като допълва своите пътни и исторически бележки със сведения на някои негови събеседници – вж. К. Иречекъ, Княжество България. II. Пътувания по България, Пловдив, 1899, с. 424 сл. (препечатка: София: Наука и изкуство, 1974, с. 482-487).

[8] Василъ Кънчовъ, Станимака и Бачковския монастиръ (Български прегледъ IV/1897, № 7, с. 61-81.

[9] Василъ Златарски, Дѣ и кога е билъ заточенъ и умрѣлъ българскиятъ патриархъ Евтимий (Лѣтопись на българското Книжовно дружество VI/1905, с. 1-68). След излизането на статията на проф. Златарски, който в известните дотогава писмени извори не намира потвърждения на предположението, че патриарх Евтимий е умрял в Бачковския манастир, е открит в Ловеч ръкопис с приписка, обозначаваща изрично църквата на Бачковския манастир като мястото, където е бил погребан българският патриарх – вж.: Г. Ивановъ, Исторически извѣстия и прѣдания изъ Ловешко (Извѣстия на Историческото дружество въ София IV/1915, с. 217). В началото на 1970-те години въпросът за този гроб отново се повдига, правят се нови изследвания на откритите в гроба предмети, вече въз основа на съвременната техника и се привличат неизвестни по-рано писмени извори, с което се налага убеждението за автентичността на гроба и идентичността на останките с тези на патриарх Евтимий. Преглед на по-старата литература по въпроса и на резултатите от изследванията вж. при: Иван Богданов, Гробът на патриарх Евтимий – националната светиня, София: Издателство на Отечествения Фронт, 1987.

[10] Йорданъ Ивановъ, Асѣновата крепость при Станимака и Бачковскиятъ монастиръ (Извѣстия на Българското археологическо дружество II/1911, с. 212-230).

[11] Цитираният труд, с. 120-121: «Западно до съборния храмъ е прилѣпена помалка църква, която нѣма приземие, а е дигната на дебели пиластри. По своя градеженъ материалъ, тухли и камъни, и по изкривената си посока, що държи спрѣмо главната църква, личи, че църквицата е по-стара постройка, която, заради здравината си, е била пощадена при събарянето на Пакурияновия храмъ прѣзъ 1604 г. Тя е посветена на архангелитѣ Михаила и Гаврила. За нейната древность свидѣтелствува и бѣлѣжката на патриарха Хрисанта отъ 1720 г., дѣто четемъ: „Въ монастира се намира и друга църква – Св. Архангели, както казватъ, дѣло на самодържеца Алексия Комнина“».

[12] Почти изчерпателна библиография за изследванията върху Бачковския манастир и неговия основател в българската научна и популярна литература до средата на XX век вж. при: Всеволод Николаев, Един феодален институт от XI в. в нашите земи със специално предназначение: манастирът на Григорий Бакуриани (Пакуриан) – средище на византийски прозелитизъм между пловдивските армено-павликяни (Известия на Института за българска история I/1951, с. 99-189). За историята на манастира вж. преди всичко: Станимиръ Станимировъ, Основаване на Бачковския монастиръ (Духовна култура XXI/ 1940, кн. 3-4, с. 100-109); същ., Бачковскиятъ монастиръ отъ 1086-1402 година (Духовна култура, XX/1939, кн. 7-8, с. 238-250; кн. 9-10, с. 268-279); същ., Бачковскиятъ монастиръ прѣзъ XV вѣкъ (Извѣстия на Историческото Дружество, XIV-XV/1937, с. 125-136); същ. Изъ историята на Бачковския монастиръ. Бачковскиятъ монастиръ прѣзъ XVIII вѣкъ (пак там VII-VIII/1928), с. 113-143); същ., Бачковскиятъ монастиръ прѣзъ XIX вѣкъ (Родина II/1939, кн. I, с. 48-72) и същ., Бачковскиятъ монастиръ прѣзъ втората половина на XVI в. и прѣз XVII вѣкъ (Извѣстия на Историческото Дружество, XVI-XVIII/1940, с. 390-410). Срв. също Иванъ Гошевъ, Нови данни за историята и археологията на Бачковския монастиръ (Годишникъ на

Софийския университетъ, Богословски факултетъ, XVIII/ 1930-1931, с. 341-390) и Иван Дуйчев, Бачковският манастир през първите векове на своята история (Исторически преглед, 1996 № 5, с. 143-151.

[13] Д. Ласковъ, Грузински надписъ от Бачковския монастиръ (Извѣстия на Българското археологическо дружество IV/1915, с. 268-270) – с. 270: «...ако тия наши съображения сѫ вѣрни, то ще рече, че едничката старинска сграда въ Бачковския монастиръ, оцѣлѣла от XI вѣкъ ще бѫде църквата гробница». В своята статия Ласков изрично споменава, че копираният от него надпис, разчетен според това копие от акад. Н. Я. Мар, е бил написан до изображението в един от медалионите с образи на светци и при второто си посещение той е констатирал, че надписът е бил вече заличен. Това негово съобщение незаслужено се омаловажава от Е. Бакалова (Бачковската костница, София: Български художник, 1977, с. 9 с недоказаното от нея твърдение, че в случая се касае за по-късен запис (т. нар. графити), което твърдение има за цел да потвърди нейната преднамерена теза за датирането на костницата и стенописите през XII век.

[14] Тази дисертация отначало излиза във вид на брошура под заглавие Beiträge zur Kenntnis christlicher Baudenkmäler in Bulgarien von Max Zimmermann, Regierungsbaumeister Dipl. Ing., Berlin: Wasmuth, 1913. Преди защитата на дисертацията на 12 юли 1911 текстът е рецензиран от професорите Gurlitt и Hartung и разпространен в ограничен тираж, а в 1916 година излиза първата свезка (1. Lieferung) от новото му издание в голям формат вече под заглавието Alte Bauten in Bulgarien, von Max Zimmermann, herausgegeben von Cornelius Gurlitt, Berlin: Wasmuth, 1916, съдържаща първите 8 страници от текста, както и таблата с илюстрации I-XIX, т.е. материалът, посветен на несебърските църкви; втората свезка (2. Lieferung) излиза в 1921 година с останалата част от текста (с. 9-12 и табла 20-39). Двете свезки са издадени без дата, като датата на излизането е отбелязана само в библиографията на излезлите в Германия публикации. Отначало те са замислени като части от един голям проект на известното берлинско издателство Васмут «mit Unterstützung der Königlichen Bulgarischen Regierung» (с подкрепата на българското царско правителство), посветен на изследвания върху паметниците на средновековната архитектура на Югоизточна Европа под редакцията на дрезденския професор по история на архитектурата Корнелиус Гурлит, който издава за същата поредица изследване върху църквите в Цариград. Избухването на Първата световна война прекъсва изданието, от което след първата част, посветена на несебърските църкви, след войната излиза само една втора кратка част, засягаща църкви в Търново, Арбанаси, но и Бачковския манастир с Асенова крепост. В Извѣстия на Българското археологическо дружество, IV/1914, с. 300-303 е поместена подробна рецензия от Петър Мутафчиев на излезлия дотогава текст на дисертацията, разглеждащ само църквите от Несебър. Публикуваната в 1921 година част от книгата на Цимерман, в която се разглеждат Бачковският манастир с Асенова крепост и църкви от Търново и Арбанаси, не е рецензирана в българския научен печат, а препратки към нея се дават обикновено от българските автори или без дата или по погрешка с дата 1913 година. Пътуването на Макс

Цимерман в България и заснимането на българските паметници от него се е състояло по всяка вероятност между 1910 и 1911 година. За българската наука неговите фотографски снимки имат важно значение, доколкото те представят състоянието на изобразените паметници от времето преди Първата световна война и преди да са направени някои промени върху тях, без на друго място да е документирано тяхното предишно състояние – това важи особено за църквата „Свети Архангели“ от която не са известни други фотографски снимки, правени преди преправките на нейната западна фасада.

[15] ALTE BAUTEN IN BULGARIEN, с. 9: «Die obere Kirche [„Свети Архангели“, бел. авт.] ist eine nicht ganz ausgebildete Kreuzkuppelkirche von geringen Abmässungen, deren Längswände nicht genau zu einander parallel laufen» – т.е. «горната църква представлява ненапълно изявена кръстокуполна църква с малки размери, чиито дълги стени не са точно успоредни помежду си».

[16] Пак там, с. 8: «Die untere und ältere dieser Kirchen [съборната църква, бел. авт.] ist eine Kreuzkuppelanlage» – долната и по-старата от от тези църкви е кръстокуполна сграда.

[17] Единствена Н. Чанева-Дечевска, АРХИТЕКТУРНИ ОСОБЕНОСТИ НА ЦЪРКВИТЕ СЪС СТЕГНАТ КРЪСТ ОТ ПЕРИОДА НА РАЗВИТИЯ ФЕОДАЛИЗЪМ В БЪЛГАРИЯ (ИЗСЛЕДВАНИЯ ВЪРХУ АРХИТЕКТУРАТА НА БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ, София: БАН, 1982, с. 172), отбелязва, че «източните стълбове на галерията са дълги само 70 см и външно изглеждат като долепени до западната стена на днешната главна манастирска църква» – без да коментира нито тази тъй малка тяхна дължина, нито възможните причини за нея.

[18] Вж. бел. 16.

[19] М. П. Цапенко, АРХИТЕКТУРА БОЛГАРИИ, Москва, 1953, с. 69; Стефан Бояджиев, КЪМ ВЪПРОСА ЗА ДАТИРОВКАТА НА ДВЕТЕ ЦЪРКВИ В БАЧКОВСКИЯ МАНАСТИР (Родопски сборник III/1972 с. 79-103). Далечен рефлекс на това заключение намираме при Peter Soustal, THRAKIEN (THRAKE, RODOPE UND HAIMIMONTOS). Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, Bd. 221, TABULA IMPERII BYZANTINI, hrsg. v. Herbert Hunger, Bd. 6, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991, с. 476.

[20] Вж. напр. ALTE BAUTEN IN BULGARIEN..., с. 7 сл. Независимо от неговите отрицателни оценки на според него прекалено претрупаната външна украса на несебърските църкви, повлияни от пуристичните тенденции в немската архитектура от второто и третото десетилетие на XX век, реагиращи на прекомерната натруфеност на сградите от Вилхелминската епоха, Цимерманн, като възпитаник на старата германската техническа школовка не може да се въздържи да направи сложни чертежи-реконструкции на украсата при несебърските църкви „Свети Архангели“ и „Свети Йоан Неосветени“.

[21] Пос. съч., с. 7 сл..

[22] Пак там: «Im Gegensatz zu den gewaltigen Baudenkmälern der justinianischer Zeit mit ihren großartigen Innenrämen, aber ihrer bescheidenen Ausgestaltung des Äußeren begegnet man hier schlecht entwickelten kleinlichen Innenräumen, dafür aber einer stark gegliederten Außenarchitektur. Es mag vermessen klingen, diese

kleinen Bauwerke mit jenen gewaltigen Schöpfungen byzantinischer Meister zu vergleichen, etwa in dem Sinne, daß sich Nachteile und Vorzüge beider Baugruppen etwa die Waage halten oder gar, daß durch den Vorzug der Außenarchitektur etwa diese Bauten den Werken der frühen byzantinischen Kunstperiode gleichgestellt werden könnten. Weit entfernt davon! Die Agia Sophia ist trotz der minder entwickelten Ausgestaltung ein Bauwerk sondergleichen. Die Miniaturbauten Messembrias und die Schöpfungen der spätbulgarischen Kunst überhaupt sind, trotz des Aufschwungs in der Behandlung der Architektur, nicht Musterwerke, die die Welt in Staunen gesetzt haben oder noch setzen werden, sie sind aber wegen ihrer Eigenart nicht ohne besonderes Interesse für die Kunstgelehrten.»

[23] А. Н. Грабаръ, Материалы по среднѣвековому искусству в Болгаріи (Годишникъ на Народния музей за 1920 год. София, 1921. Т. I. с. 143-144) и същ., Болгарские церкви-гробницы (Извѣстия на Българския археологически институт, I/1921-1922, с. 103-135 – преиздадена в български превод в: А. Грабар, Избрани съчинения I: Българските черкви-гробници, София: Наука и изкуство, 1982, с. 38-52). Към първата си статия Грабар прилага и плана на църквата „Свети Архангели“, при който нейното положение спрямо съборната църква е вече уточнено, макар и дебелината на северната стена и нейното отклонение спрямо посоката на южната стена да не са отбелязани, а апсидата е дадена погрешно като полукръгла. Този план ще се дава от повечето изследователи на църквата до началото на 1970-те години, след което обикновено ще се публикува също неточният план на арх. Ст. Бояджиев – вж. по долу в текста.

[24] А. Н. Грабаръ, Материалы..., с. 143 сл.: «Церковь несомнѣнно имѣетъ большой интересъ. Она является ближайшѣй, если не единственной параллелью къ русскимъ надвратнымъ церквямъ, такъ же, какъ и здѣсь стоящимъ отступя нѣсколько вглубъ на аркадахъ, подъ которыми проходитъ продольный проѣздъ... ...кромѣ изящества, эта церковка имѣеть за собой большой историческій интересъ, входя въ группу рѣдкихъ дворцовыхъ и крѣпостныхъ храмовъ „на сѣняхъ“».

[25] Пак там, с. 144: «Судя по конструкціи и стилю, церковь Архангеловъ построена не позже XIV в., а слѣдовательно къ ней пристроена въ 1604 году Главная Церковъ, а не обратно».

[26] Вж. преди всичко: Gabriel Millet, L'École Greque dans l'architecture byzantine, Paris, 1916 (=Bibliothèque de l'École des Hautes Études, Sciences religieuses 26), както и Josef Strzigowski, Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte, Leipzig, 1903; същ., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918; същ., Ursprung der christlichen Kirchenkunst. Neue Tatsachen und Grundsätze der Kunstforschung, Leipzig, 1920; същ., L'ancien art chrétien de Syrie, Paris, 1936.

[27] Но и от тези две църкви, замислена и построена като гробница е само Бачковската костница (ГИБИ VII/1968, с. 41), а във възпоменателния надпис за построяването на Боянската църква никъде не се споменава, че тя е била предназначена за гробница на севастократор Калоян и съпругата му Десисла-

ва (вж. И. Гълъбов, НАДПИСИТЕ КЪМ БОЯНСКИТЕ СТЕНОПИСИ, София: Издателство на БАН, 1963, с. 24 сл.); аркосолиите в наоса на църквата, за които се предполага, че обозначавали гробовете под тях, както и изобщо нишите в западната част на наоса на много български средновековни църкви, също твърде рядко са свързани с погребални функции. От друга страна между българските средновековни църкви има такива с гроб в наоса или нартекса, без те да са на два етажа и без погребенията в тях да са главната им функция.

[28] Българските черкви-гробници, с. 38 сл. Много по-късно А. Грабар ще се върне отново на темата за раннохристиянските мартириуми, като ще допълни своите изследвания, без да може да намери преходни паметници, запълващи многовековната празнина – вж. A. Grabar, MARTYRIUM: RECHERCHES SUR LE CULTE DES RELIQUES ET L'ART CHRÉTIEN ANTIQUE. Paris, 1946. T. 1: ARCHITECTURE; T. 2: ICONOGRAPHIE (второ издание: Paris, 1971).

[29] Изображения на посочените от А. Н. Грабар в статията му (с. 43 и 44), също както и от болшинството изследователи след него, двуетажни гробници на Багратидите в манастира Хошвили и в Анагху могат да се видят във всеки обобщаващ труд по история на средновековната архитектура, както и в пътеводителите и албумите за арменската архитектура – това прави излишно тяхното репродуциране тук. Както и при останалите архитектурни паметници от Грузия и Армения тяхната концепция и външен вид са коренно различни от тази на нашите средновековни архитектурни паметници. Д. Гордеев, К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ ДВУХЭТАЖНЫХ ГРУЗИНСКИХ КУЛЬТОВЫХ СООРУЖЕНИЙ (Бюллетень Кавказкого историко-археологического института № 6, Тбилиси, 1930, с. 2 сл.), обръща внимание на обстоятелството, че посочените от А. Н. Грабар арменски и грузински паралели за костницата при Бачковския манастир са свързани помежду си от съприкосновението на грузинските и арменските традиции, а техните ктитори произхождат от родове с арменски и грузински разклонения. Също така те се намират в район на най-тясно общуване между грузинци и арменци. Това обстоятелство, както и армено-грузинският произход на ктитора на Бачковския манастир, нямат обаче никакво отношение към архитектурата на българските паметници и по-специално към техния архитектурен тип и техническо-художествените средства, с които е изявена тази архитектура. А това може да забележи всеки при сравнението на едните с другите паметници.

[30] Пак там, с. 46 сл.

[31] По неизвестни на мене причини, вместо термина «къснориимска архитектура», употребяван днес в повечето културни страни, в българската историография се използва терминът «елинистична архитектура», неправилен както от методологична, така и от историческа гледна точка, понеже елинистичната архитектура – доколкото познаваме такава! – е едно явление от епоха, приключила половин хилядолетие преди да се появят първите християнски архитектурни паметници, за които знаем нещо и които възникват въз основа на строителните традиции на римската, респ. къснориимската империя. И към паметниците на тази архитектура спадат не само архитектурните паметници от Сирия, Армения и дори Грузия и Картаген, а също така многобройните антични паметници по територията на нашата родина, за които пионерите на

християнската археология и изкуствознание не са и чували, когато са писали историята на архитектурата и изкуството – за разлика от художествените творци, които очевидно са познавали много добре античните паметници по нашите земи от Тропеум Траяни и Томи до Спалато/Сплит и Солун, а да не говорим за паметниците от Никополис ад Иструм, Сердика и Одесос, с фрагменти от които те украсяват своите постройки.

[32] За разлика от Стржиговски и Мийе, които са между първите изследователи на раннохристиянската архитектура и са разполагали с твърде ограничен брой публикации както на балканските, така и на арменските и грузинските архитектурни паметници, съвременният читател вече има на разположение значителен брой публикации не само на отделните паметници, но и обобщаващи изследвания от последните десетилетия на XX век, които смятам за излишно да посочвам тук и които може да се намерят в новата справочна литература. В тези богато илюстрирани издания дори и лишеният от възможността да посети лично Армения, Сирия и Грузия и да се запознае на място с тяхната средновековна архитектура, може да получи добра престава за нея, без да се позовава на впечатленията на изследователите ѝ.

[33] Вера Иванова (Мавродинова) в статията си Две църкви на Бял бряг в Преслав (Разкопки и проучвания, III/1948) с. 151 сл., оспорва твърдението на Стржиговски, че един от най-характерните елементи на украсата при българските средновековни църковни паметници, вградената колона между арки, идва от Изтока, а не посредством елинистичните (както тя нарича паметниците на римската архитектура) фасади и посочва редица примери на местната архитектура от Скрипу и Солун до Преслав. Но това се отнася също и до плана и архитектурния тип на църквите, при които с новите изследвания откриваме все повече такива примери, при това със специфични особености показващи повече отлики, отколкото прилики с архитектурата на Християнския изток. А обстоятелството, че тези специфични особености не са заети от цариградските паметници, затвърдява убеждението, че местната балканска традиция е по-стара от цариградската традиция, която болшинството автори считат като единствена алтернатива за източните влияния. В централните райони на Балканския полуостров, в които се е простирала независимата от Рим и Константинопол църква на Източен Илирик, християнската традиция предшества с три столетия основаването на Константинопол.

[34] Пос. съч., (вж. бел. 26), с. 152-158.

[35] Вж. преди всичко пластичните фрагменти от Кръглата църква в Преслав и от Аврадака – Кръстю Миятевъ, Кръглата църква въ Преславъ, София, 1932; Вера Иванова (Мавродинова), Разкопки на Аврадака в Преслав (Разкопки и проучвания III/1948, с. 13-49).

[36] Пак там, с. 47.

[37] Н. И. Брунов, К вопросу о болгарских двухэтажных церквах-гробницах (ИБАИ IV/1926-1927, 135-144; Д. Гордеев, К вопросу изучения двухэтажных грузинских культовых сооружений (Бюллетень Кавказкого историко-археологического института 1930, № 6, Тбилиси, с. 2 и сл.); G. Balš,

CONTRIBUTION À LA QUESTION DES ÉGLISES SUPERPOSÉES DANS LE DOMAINE BYZANTIN (Известия на Българския археологически институт 10/1935, с. 156-167).

[38] Сава Бобчев/Любен Динолов, БАЧКОВСКАТА КОСТНИЦА, София: Техника, 1960, с. 19-28.

[39] Вѣра Иванова, СТАРИ ЦЪРКВИ И МАНАСТИРИ В БЪЛГАРСКИТѢ ЗЕМИ (Годишникъ на Народния музей, София 1926, с. 492: «Непосрѣдно до главната църква, къмъ срѣдната часть на притвора ѝ откъмъ западъ е долепена двуетажната църквица Св. Архангели, чийто доленъ етажъ е въ сѫщность засводенъ открытъ коридор. Горниятъ етажъ е еднокуполна църква съ съвсемъ скъсени рамена на кръста. Градена е надолу от недѣланъ камък, нагоре от камъни и тухли. Построена е не по-късно от XIV векъ, споредъ преданието, забелѣзано още въ 1720 г., била построена отъ Алекси Комнена.»

[40] Пак там.

[41] ЕДНОКОРАБНАТА И КРЪСТОВИДНА ЦЪРКВА ПО БЪЛГАРСКИТѢ ЗЕМИ ДО КРАЯ НА XIV В., София, 1931.

[42] Н. Мавродинов не само прилага към описанието си на църквата плана на А. Н. Грабар с погрешно изобразената като полукръгла апсида на църквата, но дори твърди в текста, че тя е полукръгла, а не тристенна, каквато е в действителност – при това тази нейна форма може да се види дори от голямо разстояние. Не може да се твърди, че планът на църквата в Асенова крепост е същият, както плана на „Свети Архангели“ – първата има удължено предапсидно пространство, каквото липсва при втората. А удълженото предапсидно пространство според Мийе е главната отлика между паметниците на „Цариградската“, от тези на „Провинциалната“ школа – която отлика, естествено, не може да се припише на особеностите на една или друга школа, а е обусловена от литургични особености, които изискват за епикопските църкви удълженото предолтарно пространство и тази особеност ни заставя да обмислим отново функциите на църквата в Асенова крепост, която с цялото свое укрепено положение повече напомня на епископско седалище. Също невярно е твърдението, че предкуполното разстояние в „Свети Архангели“ е равно на предапсидното. За изобразената на приложената към текста снимка на църквата кула-камбанария Н. Мавродинов споменава само, че е късна и «била навѣрно поставена по подражание на Асеновата крепость» – в действителност тя е построена малко преди Първата световна война и през 1940-те години бива разрушена. Той подкрепя датировката си на църквата в XII век с неконкретизирани «редица късни сведения за съграждането ѝ», като се позовава на Йордан Иванов – при тези сведения се касае в действителност за съобщението на посетилия през 1720 година ерусалимски патриарх Хрисант, че видял в манастира ктиторски изображения на император Алексей Комнин и научил за преданието в манастира, че този император бил построил църквата. А от историческите извори е известно, че Алексей Комнин посетил Филипопол през 1089 и 1091 година, с които посещения би могло да се свърже и негово дарение за изграждането на църквата.

[43] ВЪНШНАТА УКРАСА НА СТАРОБЪЛГАРСКИТѢ ЦЪРКВИ (Известия на Българския Археологически Институтъ VIII/1934, с. 262-322).

[44] Никола Мавродинов, СТАРОБЪЛГАРСКОТО ИЗКУСТВО XI-XIII В., София 1966, с. 26.

[45] Но и осведомеността на сръбските изкуствоведи за българските средновековни художествени и архитектурни паметници не е по-голяма. След повече от 30-годишни интензивни занимания с атонското изкуство и многобройни посещения не само в Атон, но също и в Гърция, а дори и в България, Воислав Джурич пише в 1978 година за църквата „Свети Архангели“ в Хилендар, че целта за нейното изграждане, освен конструктивната [В.Д. има предвид изказаната преди това мисъл, че църквата е построена на два етажа, за да бъде компенсирана неравността на терена – м.б.] днес не е известна и че за точната ѝ датировка няма достатъчно опорни точки («Ihre Bestimmung ist, außer der konstruktive, heute unbekannt. Der Bau bietet für eine genaue Datierung nicht genügend Anhaltspunkte» – AUF DEM HEILIGEN BERG – HILANDAR, Belgrad: Jugoslovenska Revija, 1978, c. 106).

[46] Съпругата на Душан, царица Елена, е сестра на българския цар Иван Александър и след смъртта на своя съпруг управлява Серската област – най-южната част от сръбското царство, включваща и Атон. Именно тя най-много допринася за сближаването на българите и сърбите. Тези подробности сръбските автори по едни или по други причини избягват да споменават.

[47] След грижлива консервация през 1960-те години църквата „Свети Архангели“ в Хилендарския манастир служи понастоящем за художествена галерия, в която е изложена част от богатата иконна сбирка на манастира.

[48] За дейността на това строително ателие е посветен вторият том на моя сборник от изследвания върху българската архитектура.

[49] Вж. напр. бележките му на стр. 24.

[50] Никола Мавродинов, ВИЗАНТИЙСКАТА АРХИТЕКТУРА, София: Наука и изкуство, 1955, с. 64.

[51] Българска академия на науките. Секция за теория и история на градоустройството и архитектурата, КРАТКА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА АРХИТЕКТУРА, София: Издателство на БАН, 1965.

[52] Кръстю Миятев, АРХИТЕКТУРАТА В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ, София: Издателство на БАН, 1964.

[53] Българска академия на науките. Институт за изкуствознание. ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИЗОБРАЗИТЕЛНО ИЗКУСТВО I, Отговорен редактор чл. кор. Александър Обретенов, Редактори на тома проф. Станчо Станчев-Ваклинов и ст. н.с. Димитър Друмев, София: Издателство на БАН, 1976.

[54] АРХИТЕКТУРА БОЛГАРИИ в АРХИТЕКТУРА ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ. СРЕДНИЕ ВЕКА (ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ АРХИТЕКТУРЫ В 12 ТОМАХ, том 3, Ленинград/Москва: Издательство литературы по строительству, 1966).

[55] Това засяга главно голяма група църкви от Югозападна България, между които църквите в Бобошево, Сапарево баня, Кюстендил, Земенския манастир и първоначалната постройка на църквата в Бояна, но също така в Паталеница, които по такъв начин изкуствено се откъсват от близките им по

стил и по време на строежа архитектурни паметници, днес извън границите на България, но при изграждането им намиращи се в територията на Първото българско царство.

[56] Кръстю Миятевъ, Монастирътъ на Св. Богородица Петричка при Бачково (Българска историческа библиотека, V/1932-1933, № 1с. 68-75).

[57] Кр. Миятев, Една важна находка в Бачковския манастир (Известия на Археологическия институт XXI/1957, с. 318.

[58] Архитектурата в средновековна България, с. 93-94 и Кратка история на българската архитектура, с. 117.

[59] Архитектура Болгарии (вж. бел. 54), с. 408 сл.

[60] Както в статията от 1932 година, така и в обобщителните трудове за историята на българската архитектура, интересът на Миятев към паметниците на «култовата архитектура» се свежда до определянето на техния тип и поставяне в съответен раздел със съответна датировка, вариращa в рамките на 2-3 столетия, докато представените на стенописите изображения според него «сѫ особено интересни, защото ни дават добра представа за кройката и пъстротата на дрехитѣ, които сѫ се носѣли от тогавашнитѣ първенци» (Монастирътъ на св. Богородица Петричка..., с. 74).

[61] Кр. Миятев, Една важна находка в Бачковския манастир, с. 320.

[62] Пак там: «Ако се съди по стенните полуколонки и сляпата аркатура, които са украсявали нейните [на съборната църква, м. бел.] стени отвън, може да се предположи с голяма вероятност, че строителят на Бачковския манастир е пренесъл в България един от грузинските варианти на този тип. Едно такова предположение се съгласува изобщо с целия грузински характер на манастира, определен от самия негов основател.» – Както читателят ще може да се увери от представените по-долу примери, и то преди всичко от украсата на куполите при голям брой църкви от западната и югозападната част на Балканския полуостров, тези полуколонки, също както арките на слепите ниши и лизените са широко разпространени по нашите земи в продължение на много векове и са съвършено различни от силно издадените навън изцяло каменни колонки по фасадите на арменските и грузинските архитектурни паметници.

[63] Петър Боев, Открит ли е гробът на патриарх Евтимий? (в. Поглед, бр. 13 от 29 III 1971 година).

[64] Вж. Протокол № 55 от 10 XI 1911 година на Св. Синод на Българската православна църква – Централен държавен исторически архив, фонд 791.

[65] Вж. Иван Богданов, пос. съч. (бел. 9). Единствената рецензия в българския печат, която зная, е от Р. Морева в сп. Археология, XXXIII/1991, №3, с.53-56.

[66] Издаването книгата на И. Богданов (вж. предишната бележка) съвпада с т. нар. «възродителен процес» и да се твърди, че старата съборна църква в манастира *не е* разрушена от турците противоречи на официалната линия.

[67] Вж. бел. 9. При изграждането на новата съборна църква в 1604 година е поставен върху купола оригиналният месингов кръст с грузински надписи, запазен от старата църква, а това е още едно индиректно доказателство, че тази църква не е била сринатa от турците, а разградена от монасите, за да

бъде построена на нейно място новата църква. Изграждането на новата църква по-късно ще бъде считано за ново начало на вече ставропигиалния (патриаршески, а не царски или автономен) манастир, като през следващите векове гръцките монаси ще разпространяват легендата, че „Старият Бачковски манастир“ се е намирал на друго място и бил разрушен от турците.

[68] Ст. Станимиров, Бачковскиятъ монастиръ презъ XV вѣкъ (вж. бел. 12), с. 130-131. В една приписка от времето на игумена на манастира Данаил (1572-1594) се споменава за пръв път, че манастирският храм бил «паднал» (ἐχάλασεν) и във връзка с това се упълномощава някой си преподобен йерарх (пловдивският митрополит Теолипт?) да извади разрешение за възобновяването му – вж. Ив. Гошевъ, Нови данни за историята и археологията на Бачковския монастиръ (вж. бел. 12), с. 358. Вж. също Ст. Станимиров, Бачковскиятъ монастиръ презъ втората половина на XVI в. и презъ XVII вѣкъ (пак там), с. 395.

[69] Вж. протоколите и данните от експертизата в книгата на Ив. Богданов (вж. бел. 9), с. 106-112.

[70] Вж. преди всичко: Климентина Иванова, Патриарх Евтимий, София: Народна просвета, 1986; същ. Евтимий Търновски в Старобългарска литература. Енциклопедичен речник, съст. Донка Петканова, [2]Велико Търново: Абагар, 2003 с. 153-155: «Предполага се, че [патриарх Евтимий] е доживял последните си дни в Бачковския манастир»; Патриарх Евтимий Търновски и неговото време. Материали от Национална научна сесия „600 години от заточаването на св. Евтимий, патриарх Търновски“, Велико Търново, 6 октомври 1992 г., Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 1998.

[71] Ст. Бояджиев, Към въпроса за датировката на двете църкви в Бачковския манастир (Родопски сборник III/1972, с. 79-103).

[72] По-късно Ст. Бояджиев конкретизира тези сондажи по следния начин: «В края на шестдесетте години имах възможността да направя ограничени сондажни проучвания, резултати от които обнародвах през 1972 г. Сондажите бяха съсредоточени в ъгъла, образуван между северната половина на западната стена на съборната църква и крайния североизточен стълб на църквата „Св. Архангели“» – Ст. Бояджиев, Архитектурният образ на църковните сгради на Бачковския манастир (Богословска мисъл, 1997, № 3, с. 105).

[73] Пак там, с. 80: «В един задълбочен архитектурен анализ този автор, след като разглежда тектониката на двете въпросни църкви, смята, че по-стара е сегашната съборна църква. Доводи за това си тълкувание той не дава, но прави едно твърде интересно заключение, което никой от следващите изследвачи не подема [това не е вярно – В. Иванова-Мавродинова, пос. съч., също отбелязва заключението на Цимерман – б. авт.]. Според Цимерман долният етаж на църквата „Св. Архангели“ представлява един вид коридор, който се е свързвал със западното крило на манастирските сгради. Как е станала тази връзка, той не казва, а констатира, че впоследствие крайните стълбове са съборени, като е съборено и самото крило, с което коридорът е бил свързан.

Цимерман допълва тълкуването си с няколко чертежа, които добре онагледяват пространствените форми на двете църкви, но не отделят строителните периоди. Така както са представени чертежите, следва да разбираме, че целият долен „етаж“ на „Св. архангели“ е граден отведнъж.»

[74] Ст. Бояджиев има предвид книгата на съветския автор Михаил Павлович Цапенко, Архитектура Болгарии (вж. бел. 19). Обстоятелството, че не само Ст. Бояджиев, но и други български автори след него цитират името му погрешно, показва, че повечето от тях не са и виждали тази «забележителна» книга и само са слушали или чели за нея, но не могат да не я цитират.

[75] Пак там, с. 83: «Още при първия контакт с паметника се хвърля на очи странното изкривяване на надлъжните оси на двете църкви и разкривеното, несиметрично разположение на главните носещи стълбове. Ние вече знаем, че някои автори се опитваха да обяснят това с едно особено съжителство на старата Пакурианова църква с църквата „Св. Архангели“, но никой от тях не е счел за нужно да проучи по-отблизо характера на зидарията на двете допиращи се църкви.»

[76] Пак там, с. 85: «За по-късното изграждане на двуетажната църква е показателно също цялото устройство на нейната апсида. Именно наличието на една само ниша по външното ѝ лице е доказателство, че тя не е била изцяло видима. Ако наистина при построяването си е била изцяло покрита, то непременно нейното външно лице би следвало да бъде разнообразено, но не с една само ниша, и то поставена ексцентрично, а с три или пет.»

[77] Въпреки това, Грабар я отбелязва на своя план, публикуван след него също и от В. Иванова-Мавродинова и Н. Мавродинов.

[78] Пак там, с. 87: «По-късното прилепване на двуетажната църква към съществуващия съборен храм личи още от факта, че апсидата на горната църква няма и въобще не е имала прозорчета. Ако тук действително е имало прозорчета, то според както показва практиката, тяхното по-късно запушване не би запълнило цялата дебелина на апсидната стена и въобще би оставило пукнатини по мазилката.

[79] Пак там, с. 86: «Трети важен аргумент, който идва да допълни това заключение, е разширението на южната фасада на горния етаж. Не е трудно да се забележи, че долната половина на крайния източен пиластър е значително по-широка от горната. Този факт не е случайно явление нито небрежна грешка на строителите. Това увеличение спрямо нормалната ширина на горния пиластър е наложило да се запълни кухината, която би се образувала между новоизградената църква „Св. Архангели“ и западната стена на по-старата съборна църква. Обратното явление се получава от северната допирна точка. Тук все поради късото долепване между двете сгради североизточният ъгъл на втория етаж захапва покрива на съборната църква в горната му част.»

[80] Пак там, с. 85: «Нека най-напред надникнем в гнездото, оставено от една от гредите, служещи за скеле по време на строежа. Тя се намира в масива на югоизточния стълб на двуетажната църква на 1,50 м височина от нивото на днешния двор и 1,95 м от прага на западната врата на съборната църква. Точно в тази кухина ясно личат няколко реда тухли, органично свързани с

масива на съборната църква. Наклоненото им положение от изток към запад, както и обстоятелството, че челата на всички тухли не са гладки, а очукани, показва, че ту к имаме работа с една впоследствие отсечена тухлена арка, органично свързана с масива на съборната църква.» Като доказателство за тези свои бележки Бояджиев сочи приложената към студията си снимка (обр. 3), на която такава дупка не се забелязва – както не се забелязва на самата стена.

[81] Пак там, с. 87: «Но най-убедително звучат данните от долепването на по-грубата зидария на стълбовете на „Св. архангели“ към западната стена на „Св. Богородица“. Така например в сондажа, направен в северния ъгъл, отчетливо се вижда как по-късният хоросан, спойващ стълба на „Св. Архангели“, се долепва до гладкото лице, получено от извадения облицовъчен блок от западното лице на „Св. Богородица“. Същото явление се наблюдава и по цялата плоскост на допиране на южния стълб. Несъмнено това изкъртване на облицовъчните блокове е направено, за да се получи по-добра връзка между новия и стария градеж.»

[82] Пак там, с. 87.

[83] Пак там, с. 90 сл.

[84] Пак там, с. 92 сл.

[85] Пак там, с. 94 сл.: «Строителната техника е различна за двата етажа. В долния етаж градежът е от ломени камъни, слагани безредно, нещо, което най-добре личи при североизточния стълб, който е доста неправилен. В горния етаж лицевата зидария е съставена от следващи се редове от бигорови блокчета и тухлени пояси.»

[86] Пос. съч.

[87] Според В. Иванова-Мавродинова «църквата е градена надолу [т.е. приземният етаж – бел. авт.] отъ недълганъ камъкъ, нагоре [т.е. самата църква] отъ камъни и тухли»; според Н. Мавродинов, Еднокорабната и кръстовидната църква..., с. 49, «цѣлиятъ този катъ [откритата галерия в приземния етаж – бел. авт.] е граденъ огъ дѣлани камъни, споени съ хоросанъ», а според Бояджиев за строежа на долния етаж, считан от него за постамент на църквата, са използвани «ломени камъни».

[88] Вж. чертежа на арх. Хр. Станева, където са дадени и всички мерки.

[89] Мавродинов, Еднокорабната и кръстовидната църква..., с. 98.

[90] Ст. Бояджиев, Наново за Земен (в. Култура, XXXVI/1992, бр. 11/1725).

[91] Резултатите от първите сондажи на стенописите ще бъдат публикувани по-късно от научния сътрудник в НИПК Николай Клисаров: Художествена украса на църквата „Свети Архангели“ в Бачковския манастир (Опазване на паметниците на културата в България. Годишник на Националния институт за паметниците на културата III/1984, с. 33-51). Сондажите не са продължили по-късно и това затруднява характеристиката и датировката им.

[92] Кр. Миятев, Една важна находка..., с. 318.

[93] За тази цел за първи път в историята на манастира там беше прокарано електричество от село Бачково – малко след приключването на продължилите няколко седмици снимачни работи кабелът беше откраднат, а още малко по-късно аз напуснах института и се преселих в Германия, без да мога да разреша някои от най-важните проблеми от историята на манастира. По мои информации документациите ми за Бачковската костница и за Ивановските стенописи, съдържащи над 400 негатива и фотоснимки, но и текста към тях, заедно с резултатите от моите проучвания, са изчезнали от архива на НИПК – при мене са запазени обаче дубликати от тях, както и копия от приемателните протоколи за документациите.

[94] Вж. по-горе, бел. 54.

[95] Едновременно с извършеното от мене фотозаснимане на тунела арх. Мушанов направи архитектурното му заснимане – и този чертеж, както и останалите негови материали, бяха предадени в архива на НИПК, за да изчезнат след това безследно от там. От чертежа не е запазено и копие.

[96] DIE KUNST DES CHRISTLICHEN MITTELALTERS IN BULGARIEN, München: C.H.Beck/Berlin: Union Verlag, 1978.

[97] При завършената през 2001 година реставрация на църквата, гръцките реставратори изглежда съзнателно не са реконструирали първоначалната форма на купола, забележима на една стара снимка, заснета преди неговото измазване, а са придали на барабана еднорегистрова цилиндрична форма, подобно на куполите на други съвременни църкви в Гърция, впоследствие преизградени.

[98] Почти изчерпателен преглед на паметниците вж. в статията на Чурчич: Slobodan Ćurčić, THE ROLE OF LATE BYZANTINE THESSALONIKE IN CHURCH ARCHITECTURE IN THE BALKANS (Dumbarton Oaks Papers 57/2003, с. 65-84 – интернетно издание: www.doaks.org/etexts/DP57ch04.html), в която авторът излага своята теза за произхода на палеологовската архитектура от Солун.

[99] Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος, Ἡ Πόρτα Πανάγια τῆς Θεσσάλιας (Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, I/1935.

[100] Паметниците в Арта са публикувани в: Παναγιώτης Βοκοτόπουλος, Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική εἰς τήν Διτικήν Στερεάν Ἑλλάδα καί τήν Ἤπειρον, ἀπό τοῦ τέλους τοῦ 7ου μχρι το τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος, Θεσσαλονίκη, 1975 (=Βυζαντινὰ μνημεία 2), с библиография. В тази публикация Вокотопулос можа да наложи своята ранна датировка на църквите в Епир и по-специално Арта, като доказа, че повечето от църквите, които по-рано се датираха в XIII век, са престроени църкви от IX и X век. Също така и тяхната украса е или от X век, или наподобява стари образци.

[101] П. Вокотópoулος, пос. съч., с. 80-85, табл. 48-52.

[102] Ἀ. Ὀρλάνδος, Ὁ Ἅγιος Νικόλαος τῆς Ροδιᾶς (Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, II/1936); същ., Ὁ Ἅγιος Βασίλειος τῆς Ἄρτης, пак там; Ἡ Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἄρτης, пак там.

[103] Нейният доклад АРХИТЕКТУРНАЯ БЛИЗОСТЬ МЕЖДУ ЦЕРКВАМИ СВ. АРХАНГЕЛОВ БАЧКОВСКОГО МОНАСТЫРЯ И СВ. НИКОЛАЯ В ГЕЛАТИ (II международный симпозиум по грузинскому искусству, Тбилиси, 1977) е отпечатан още през

същата година като отделна брошура. Както обикновено се случва, в българската научна литература този въпрос се поставя значително по-късно – едва със следващите публикации на същата авторка: Един средновековен паралел между българската и грузинската средновековна архитектура (Проблеми на изкуството, 4, 1979, с. 34-40); Архитектурни особености на църквите със стегнат кръст от периода на развития феодалниъм в България (Изследвания върху архитектурата на българското средновековие, София: Издателство на БАН, 1982, с. 132-202); Църковната архитектура в България през XI-XIV век, София: Издателство на БАН, 1988, с. 119 сл. и По въпроса за църквата „Св. Архангели“ в Бачковския манастир и другите двуетажни църкви в района (Годишник на Департамент Археология – Нов Български университет II-III/1996, с. 344-351). Една следваща нейна публикация, съставяща отчасти съдържанието на четения от нея доклад пред симпозиума по случай 900-годишнината на Бачковския манастир през 1983 година, По въпроса за двуетажните възпоменателни църкви в средновековна България, не е отпечатан – както и другите доклади, изнесени на същия симпозиум.

[104] Вж. по-горе бел. 5.

[105] Вж. А. Г. Шанидзе, пос. съч. (бел. 5).

[106] Н. Чанева-Дечевска, пос. съч. (Архитектурни особености на църквите със стегнат кръст... – вж. бел. 80), с. 179. В книгата си Църковната архитектура в България през XI-XIV век, с. 119 тя повтаря отново, че църквата в манастира Гелати е «изненадващо близка успоредица» с църквата „Свети Архангели“.

[107] Пак там, с. 174. И по-нататък: «Долните етажи на двете негробнични постройки са решени в общи линии почти еднакво. Аркирани отвори оформят проходите им, покрити с цилиндричен свод. Сводът на църквата от Гелати е подсилен в средната си част с поясна арка, носещите го правоъгълни подпори имат по-сложно сечение, а аркираните отвори са с профилирани архиволти. Естествено тези различия не изменят общия принцип на архитектурното решение. Приземието на църквата „Св. Архангели“ е служело за субструкция на същинската църква в етажа и като покрит проход към централния вход на долепения от изток манастирски храм „Св. Богородица“, докато приземието на църквата „Св. Николай“ в Гелати не е имало такова предназначение, макар че и този паметник е изграден в една надлъжна ос с главната манастирска църква и отстои само на 9 м от нея.»

[108] Пак там, с. 177: «Архитектурно-пластичното решение на църквите е в духа на съответните местни строителни традиции. Членението на фасадите на Бачковската църква се състои от три слепи аркирани ниши, докато фасадите на църквата от Гелати са украсени с по един прозорец, обрамчен от всички страни с профилирана рамка, а петстранната ѝ апсида с изящна стройна аркатура по кавказки образец ».

[109] Пак там: «Тристенната апсида на църквата „Св. Архангели" е декорирана също със слепи едностъпални ниши. Общото впечатление от двата паметника е *сродно*, въпреки че *Бачковската църква има по-удължени пропорции, докато църквата в Гелати въздействува с центрично*

изградения си, подчертано вертикален обем» [курсив мой – А. Ч.]. «Отликите между тези две постройки произтичат според нас главно от два фактора: 1) че църквите се отнасят към различни варианти на кръстокуполния тип и 2) че в архитектурното си оформление и градеж всяка църква следва местните строителни традиции.» – Доколко постройките от т. нар. „архитектурен тип на стегнат кръст“ може да се считат за кръстокуполни, а не за еднокорабни с купол е въпрос на схващане и считам, че тук не е място да се спори по него. За този тип обаче се счита [вж. с. 196 сл. с посочената там литература], че бил пренесен от Кавказ, макар и да го срещаме при църквите в границите на българската държава от IX век, но и при късноантичната архитектура в тези земи през VI век – А. Ч.

[110] Н. Мавродинов, СТАРОБЪЛГАРСКОТО ИЗКУСТВО XI-XIII ВЕК, с. 26: «Тия сгради [„Свети Архангели“ и Костницата, м. бел.] ... са правени вероятно със средствата на византийския император Алекси Комнин. Ние знаем от неговата дъщеря Анна Комнина, че през 1089 и 1091 г. той се е намирал около Пловдив. Тогава навярно е станал той ктитор на манастира.» В книгата си СТАРОБЪЛГАРСКОТО ИЗКУСТВО XI-XIII ВЕК, с. 26, Мавродинов пише: «Във всички големи манастири има параклис, посветен на архангелите Михаил и Гавриил, и той е поставен високо, тъй като тия архангели според манастирските легенди са пазителите на манастира. Те го пазят от врагове, от крадци и от пожар, и за да виждат всичко, техният дом трябва да е високо».

[111] Дъщерята на Алексей Комнин и правнучка на последния цар от Първото българско царство Иван Владислав, Ана Комнина (1083-1148), в книгата си Алексиада споменава на няколко места подробности за Григорий Пакурян, които обаче трябва да е научила от втора ръка, понеже при смъртта на Пакурян е била на 3 години – въпреки това, тези данни се считат от повечето изследователи за автентични и не се подлагат на съмнение. За участието на Пакурян в дворцовия преврат, при който Алексей Комнин заема властта вж. кн. II, 4, а за битката при Белятово – кн. VI, 14. Най-ново критично издание на Алексиада в: ANNAE COMNENAE ALEXIAS, rec. Diether Roderich Reinsch (=CORPUS FONTIUM HISTORIAE BYZANTINAE, 40,1: SERIES BEROLINENSIS, Berlin: Walter de Gruyter, 2001. Български превод на откъси от текста в ГИБИ VIII/1972; пълен руски превод: АННА КОМНИНА, АЛЕКСИАДА, Вступительная статья, перевод, комментарий Я. Н. Любарского, Москва: „Наука“: 1965, С.-Петербург ^{2}1996 – интернетно издание: www.krotov.info/acts/11/komnina/aleks_01.html. Срв. също новия немски превод: ALEXIAS ANNA KOMNENE. Übersetzt, eingelaitet und mit Anmerkungen versehen von D. R. Reinsch, Köln: Du Mont, 1996.

[112] Н. Чанева-Дечевска, ЦЪРКОВНАТА АРХИТЕКТУРА В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ XI-XIV ВЕК, с. 119: «Изключително високото обществено положение на Г. Пакуриан и правото му на ктитор на издигнатия от него голям манастир напълно оправдават издигането на подходящ за ранга и етническия му произход двуетажен мемориал след неговата смърт. Впрочем изборът на патрона на църквата – Св. Архангели Михаил и Гавраил, които са свързани с култа към мъртвите, а те самите са военни светци, е допълнителен аргумент за пред-

назначението на постройката (мемориалът на император Йоан Комнин, за който споменахме, е посветен също на Св. Архангели)».

[113] И това не е трето място, както тя твърди, понеже манастирът „Христос Пантократор“ е построен след Бачковския, така че когато този манастир е бил основан той е заемал второ място.

[114] Манастирът „Христос Пантократор“ в Цариград е основан в 1124 година от императрица Ирина, съпруга на Йоан Комнин II, наследил баща си Алексей Комнин на престола в 1118 година. Основателката на манастира, унгарската принцеса Пирошка (Мирка), дъщеря на унгарския крал св. Ласло I (Lásló/Ladislaus 1077-1095) създава манастир по западен образец със цел да намери в него убежище от «изпълнения със суети и лъжи» живот във византийската столица и приема булото на монахиня, но умира още преди главната църква да бъде завършена. Нейният съпруг продължава и завършва строежа на тази църква, предназначена само за манастирското братство, като добавя северно от нея още една, по-малка, предназначена също и за външни лица, а между двете църкви изгражда трета постройка, състояща се от една зала с форма близка до квадрат и с купол, а източно от нея – параклис, посветен на архангел Михаил, с форми и размери твърде близки до църквата „Свети Архангели“ в Бачковския манастир. Голямата зала става мавзолей (Ἡρῷον τὸ ἔξωθεν), в който отначало бива погребана основателката на манастира, а след това става гробница на императорите от династията на Комнините със съпругите им – в този мавзолей бива погребана и дъщерята на Алексей Комнин, Ана Комнина, която единствена от погребаните не е носила императорската корона. Йоан Комнин съставя за манастира устав, твърде различен от устава на дотогавашните византийски манастири, но съдържащ много общи черти със съставения от Пакурян устав на Бачковския манастир. За историята на манастира вж. преди всичко Gyula Moravcsik, SZENT LÁSZLÓ LEÁNYA ÉS A BIZÁNCI PANTÖKRATOR=MONÖSTÖR (A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet, 1923, 7-8. füzet), където са събрани и сведенията за манастира от историческите извори, предадени в пълен текст. Библиография за манастира и неговите паметници вж. при Wolfgang Müller-Wiener, BILDLEXIKON ZUR TOPOGRAPHIE ISTANBULS, Tübingen: Ernst Wasmuth, 1976, с. 209-215. За изследванията и разкопките в манастира и неговата околност вж. при: A. H. S. Megaw, NOTES ON THE RECENT WORK OF THE BYZANTINE INSTITUTE IN ISTANBUL, (Dumbarton Oaks Papers 17/1963, с. 333–364), F. Çuhadaroğlu, ZEYREK KILISE CAMII RESTITÜSYONU, (Rölöve ve restorasyon dergisi 1/1974, с. 99–108); Robert Ousterhout / Zeynep Ahunbay / Metin Ahunbay, STUDY AND RESTORATION OF THE ZEYREK CAMII IN ISTANBUL: First Report, 1997–1998 (Dumbarton Oaks Papers, 54/2000, с. 265-269).

[115] Пос. съч. – вж. пред. бележка.

[116] За Pala d'Oro вж. преди всичко: Klaus Wessel, DIE BYZANTINISCHE EMAILKUNST VOM 5. BIS 13. JH., Recklinghausen: Aurel Bongers, 1967, с. 133-155 и Sergio Bettini, VENICE, THE PALA D'ORO, AND CONSTANTINOPLE (THE TREASURY OF SAN MAERCO VENICE. The Metropolitan Museum of Art New York, Exhibition 1984, Catalogue, Milan: Olivetti, 1984, с. 35-64) с библиография. По всяка

вероятност храмовата икона на този параклис е бил златният панел с изображението на архангел Михаил в центъра, заедно с 22 емайлни медальона отстрани и по рамката с изображения на Богородица, Христос, Йоан Кръстител, четиримата евангелисти и други светци, а на обратната страна с релефни изображения на кръст и светци в медальони, считан от болшинството изследователи за капак на евангелие (!?), понастоящем също в съкровищницата на „Свети Марко“ във Венеция – едно от най-известните и най-забележителните произведения на византийското златарство. Произволният ред на изображенията в медальоните и различието в стила и времето на изработката им се дължи на подмяната на някои изображения, представящи първоначално по всяка вероятност членове на династията на Комнините по рамката на иконата, с различни по стил и изработка, предимно по-ранни медальони, произхождащи от разни украшения. Тези особености остават за изследователите необясними – вж. Kl. Wessel, пос. съч., № 28, с. 91-93 (библ.) и THE TREASURY OF SAN MARCO VENICE, № 12, с. 141-147, където проф. Весел и авторката на текста в каталога Barbara Drake Boehm, въз основа на вложените допълнително емайлови медальони датират цялата икона в „късния X – началото на XI век.

[117] Гръцкият текст на устава на манастира е публикуван в: А. Дмитриевскый, ПАНТОКРАТОРСКІЙ КОНСТАНТИНОПОЛЬСКІЙ МОНАСТЫРЬ XII В. И ЕГО ТИПИКЪ, ДАННІЙ ИМПЕРАТОРОМЪ ІОАНОМЪ КОМНЕНОМЪ (Труды Кіевской духовной Академіи (Августъ 1895, с. 537-585) и Paul Gautier, LE TYPIKON DU CHRIST SAUVEUR PANTOCRATOR (Revue des études byzantines 32/1974, с. 1–145; англ. превод в: TYPIKON OF EMPEROR JOHN II KOMNENOS FOR THE MONASTERY OF CHRIST PANTOKRATOR IN CONSTANTINOPLE, transl. and comment. by R. Jordan, в: BYZANTINE MONASTIC FOUNDATION DOCUMENTS, Edited by John Thomas and A. Constantinides Hero, II, Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection 2000, с. 725-781 – интернетно издание: www.doaks.org/etexts.html / typ038.pdf

[118] Двете гледни точки ще намерим развити в почти всички трудове по история на Византия и по история на монашеството – преглед на литературата вж. при А. П. Каждан, ВИЗАНТИЙСКИЙ МОНАСТЫРЬ XI-XII ВВ. КАК СОЦИАЛЬНАЯ ГРУППА (Византийский временник XXXI/1971, с. 48-70). и R. Janin, LE MONACHISME BYZANTIN AU MOYEN AGE. COMMENDE ET TYPICA, X-XIV s. (Revue des études byzantines, 22/1964, с. 15–54).

[119] Всички цитати тук са според българския превод в ГИБИ VII/1968.

[120] Стр. 52.

[121] Пълния текст на устава вж. при P. Gautier, LE TYPIKON DE LA THÉOTOKOS ÉVERGÉTIS (Revues des Études byzantines, 40/1982, с. 5–101); англ. превод при: TYPIKON OF TIMOTHY FOR THE MONASTERY OF THE MOTHER OF GOD EVERGETIS, превод и бележки R. Jordan (BYZANTINE MONASTIC FOUNDATION DOCUMENTS, Edited by John Thomas and Angela Constantinides Hero II, Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection 2000, с. 454-506 – интернетно издание: www.doaks.org/etexts.html / typ031.pdf .)

[122] Вж. гл. IX: «След това си поставих за цел да се погрижа и за пари за дрехи, а също така и за обувки и за всички останали нужди. То ще става чрез даване на заплата, при все че разходът ще стане може би твърде голям. Най-добре ни се видя тя да се дава всяка година на всеки един според собствения му разред, за да не се дава повод на братята да излизат от манастира поради нужда от подобни неща. Те не трябва да влизат у обущарите или у други такива било да си купят нещо, било пък, за да си набавят сандали, и така под такъв предлог да навличат беда на душата си. Но трябва непрестанно да бъдат на молитвите, на песнопенията и на останалите служби на светата църква и да изпълняват всичко необходимо. И тъй, ако ние можехме да раздаваме дрехите според установения по-рано ред на пресветата обител Панагия, това би било най-доброто и най-редното. Но поради времената и неспокойното положение ние определяме това да става по начина, който ще ви кажем. Братята да се разделят на три групи и да получават заплати: игуменът на манастира – тридесет и шест номизми, а служещите свещеници заедно с двамата настоятели, еклесиархът, икономът и които братя са избрани и равни на този така, че всички те да бъдат петнадесет на брой, които ще бъдат смятани първи разред – всеки от тях да взема по двадесет номизми. Вторият разред да бъдат също петнадесет души и всеки от тях да взема по петнадесет номизми. А третият разред да бъдат двадесет души и да получава всеки от тях по десет номизми. Цялата сума на заплатата им да бъде в корубести номизми. И ако евентуално всички приходи от всякакъв вид се съберат през месец септември и постъпят взиманията и тогава е трябвало братята да получат парите за облеклото си, но поради това, за да не бъдат принудени братята да отиват по-далеч и да се отдалечават от манастира под предлог, че ще си купуват дрехи и ще пазаруват, и така да изостават от задължението си и молитвата, определихме да получават самата своя спомената заплата или парите за дрехите си на светлото възкресение на Господа наш Исус Христос – на великата неделя на пасхата. Тогава е определено да става панаир при пресветия манастир, за да си купуват всичко, което им е потребно. Защото всичко необходимо те лесно ще намерят на този панаир» – ГИБИ VII/1968, с. 50 сл.

[123] Пак там, гл. XXI: «И тъй сега определям поменът за блаженопочившия и блаженопаметен наш брат Абазий да се извършва в деня на смъртта му – на двадесети септември, в който се тачи всечестното мъченичество на светия великомъченик Евстатий и на неговите сподвижници. Тогава да се приготви изобилна и разкошна трапеза, изпълнена с всякакви хубави ястия, които бог ни е дал, и на всеки брат да се прибавят още по две чаши вино освен тези, които братята обикновено получават. А които от братята служат в манастира или в отшелническите килии, а освен това и в селата, проастиите, крепостите и целия обхват на нашия свет манастир, в онзи ден да поднасят за него дарове на Бога. Същия ден да се раздават седемдесет и две номизми на братята в Христа, а след пускането на утринната и на светата литургия да се раздадат и четири жълтици на братята в Христа и на другите чужди хора, които се случат на помена му. В деня, когато по Божие благоволение се случи

смъртта ми, на мене, Григорий, да ми се прави помен и да се раздават на братята в Христа седемдесет и две номизми. За утешение на братята да се дава и твърде обилна и богата трапеза с ядене и пиене, а след пускане на утринната и на светата литургия да се раздадат двадесет и четири жълтици на всички, които са дошли на споменатия наш помен. А ако остане нещо от определените номизми или нещо друго от храните, и това да се раздаде на нуждаещите се. А освен това, ако остане нещо от целия приход на този свет манастир, също така половината от всички видове храни да се раздаде за душевното спасение в деня на нашия помен на благочестивите братя в Христа, на бедните, на служещите в този манастир мистии и на париците. Игумените и икономите да разпределят всичко със страх от Бога, с чиста съвест и безпристрастно, като знаят, че е бил осъден ковчежникът, който присвоява това, което се носи, и който поради кражба е бил изобличен като крадец и предател, а още повече в старо време Гиезий е бил обречен на проказа поради сребролюбие. Искам всичко това да се пази непроменено, твърдо и сигурно и да не остане под никакъв предлог нищо от казаните неща. Ако се съберат номизми от приношенията на братята или на някои други, излишъкът от тях да не се раздава на бедните заради нас, а да се пази за тези, които са направили даренията. А нашият помен да се прави от прихода на светия манастир. А на светия и почитан ден велики четвъртък да се прави помен за блаженопочившия славен наш баща Бакуриани, архонт на архонтите, със света литургия и с разкошна трапеза. Същия ден да се раздават на бедните двадесет и четири номизми» – ГИБИ VII/1968, с. 54 сл.

[124] Данните на историческите извори за Богородичната икона от църквата „Богородица Влахернитиса“ са много оскъдни и се отнасят предимно за мозайката в църквата, представяща Богородица в цял ръст с вдигнати за молитва ръце, без Детето-Христос. Това изображение се повтаря на много византийски монети, включително на Алексей Комнин. От изворите е също така известно, че някои императори при особено важни военни походи са взимали със себе си тази икона – един такъв случай описва Михаил Аталиат (Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης, Ἱστόρια, Opus a W. Bruneto de Presle instituti Gallici socio inventum descriptum correctum rec. I. Beckerus, Bonnae, 1853, c. 153), според когото император Роман Диоген (1068-1071) при похода си в Армения носел със себе си тази икона. Дали и Алексей Комнин по време на не помалко важния си поход срещу куманите в 1089 година е носил Влахернската икона със себе си, не се споменава в писмените източници. Той я е считал за своя покровителка и нейният образ носят повечето от неговите монети.

[125] Редът на церемониите е предаден в устава на манастира „Христос Пантократор“, § 35 (TYPIKON OF EMPEROR JOHN II KOMNENOS FOR THE MONASTERY OF CHRIST PANTOKRATOR..., с. 756 сл.)

[126] Вж. преди всичко хрониката на Теофан Изповедник за 6080 година от сътворението на света, руски превод: ЛЕТОПИСЬ ВИЗАНТИЙЦА ФЕОФАНА. Отъ Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта в переводе съ греческого В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского. С предисловиемъ О. М. Бодянскаго, Москва, 1884 (=Чтенія в Императорскомъ Обществе Исторіи и Древностей Российских при Московскомъ Университете 1884 г. кн. 1-я,

с. 202) – интернетно издание: www.krotov.info/octs/08/3/feofan_04.htm . За хронологията на събитията вж. бел. 157 и V. Grumel, *La chronologie*, Paris: Presses Universitaires de France, 1958, с. 246.

[127] Вж. по-горе, бел. 1.

[128] Пос. съч., с. 75 сл.

[129] Ще напомня сведенията на Пол Люка и патриарх Хрисант от началото на XVIII век – вж. по-горе бел. 1 и 2. При преизписването на съборната църква в XIX век е повторено отново и съдържанието на надписа от старото изписване, също както в стенописите на Захарий Зограф в църквата „Свети Никола“ и в приземието на „Свети Архангели“, изпълняващо ролята на външен нартекс на съборната църква, има ктиторски изображения на Алексей Комнин.

[130] Пакурян е загинал само 4 години след съставянето на устава на манастира и може да се допусне, че е бил възпрепятстван за построяването на тази църква, която не се споменава в устава.

[131] Този вид декоративна зидария е познат под английското название *the concealed course technique* и руското *утёпленная кладка.* По същия въпрос вж. първата студия в този сборник, с. 19-18, бел. 19.

[132] Вж. моята студия Покръстването на Русия и България (А. Чилингиров, България-Византия-Русия, Изследвания на средновекаовната култура I, Берлин, 2002), с. 141 сл.

[133] Цариградските паметници са изброени при H. Schäfer, Architekturhistorische Beziehungen zwischen Byzanz und der Kiever Rus im 10. und 11. Jh. (Deutsches Archäologisches Institut, Istanbuler Mitteilungen 23-24/1973-1974, с. 197-224). Във връзка с дискусията за паметниците със същия вид декоративна зидария вж. Berge Aran, The Church of Saint Theodosia and the Monastery of Christ Euergetes (Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 28/1979, с. 211-228). За паметниците по сегашната територия на Гърция вж. P. Vocotopoulos, The Concealed Course Technique: Further Examples and a few Remarks (Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 28/1979, с. 247-260). За Гюл джамия вж. още H. Schäfer, Die Gül Cami in Istanbul, Tübingen, 1973.

[134] Carmen in diem festum encaeniorum templi Pantocratoris, 26-28 – пълния гръцки текст вж. при G. Moravcsik, пос. съч. (бел. 114), с. 43-47. Одата е била написана на стената на главната църква и преписана от там на няколко ръкописа, един от тях съхраняван в Атинската библиотека – Cod. Athen. 551 (A.D.1385), fol. 226^{v}-227^{v}.

Въпросното място е дадено в текста както следва:

«...καὶ δεσπότην δείκνυσι καὶ συνεργάτην,
καὶ προστατοῦντα πάντιμον Νικηφόρον,
Βεσελεὴλ φανέντα καὶ τούτου πλέον.»

[135] Първият издател на Одата, унгарският автор Виктор Речей (Récsey), счита името Веселеил (Βεσελεὴλ) за прякор на строителя на манастира Никифор и предполага, че той е унгарец (Veszely), доведен за строежа от родината на унгарската принцеса Ирина/Пирошка. Моравчик, пос. съч., с. 14-15/70, коригира грешката на Речей, без да се занимава с произхода на това име. Коренът на думата *весел* срещаме обаче не само при еврейския език, а също при

всички славянски и много неславянски езици, вкл. древноиндийския и древноперсийския (авеста) – но не и при тюркския. Собственото име *Veselia/ Felicetas* намираме в Далмация още през II век пр. Хр., а в Супрасълския сборник и старобългарската дума **весєлъ**. За етимологията на тази дума срв. Макс Фасмер, Этимологический словарь русского языка I, [2]Москва: Прогрес, 1986, с. 303.

[136] В. Джурич (V. Djurić), пос. съч. – вж. бел. 45. Срв. също Слободан Ненадовић, Архитектура Хиландара. Цркве и параклиси (Хиландарски зборник 3, Београд, 1974, с. 85-196 – за „Свети Архангели“ вж. с. 152-155).

[137] „...аз дойдох в западните области [...] да основа един прекрасен храм и около него убежище за монаси и в него гробница за успокояване на грешните ми кости“ – Типик на Бакуриани, ГИБИ VII/1968, с. 41.

[138] Вж. географската карта, приложена към студията на Пол Льомерл, на която са отбелязани имената на Григорий Пакурян (вж. бел. 4). В научната литература са изказвани досега много предположения, свързващи произхода на Пакурян със сектата на павликяните, населявали значителна по големина територия в Пловдивско, за които се приема въз основа на различни сведения от историческите извори, че са арменци, преселени насилствено през VIII и X век от тяхната „арменска“ родина в Тракия. Тази връзка се разглежда особено обстойно от Всеволод Николаев в неговата посочена по-горе, бел. 12, студия Един феодален институт от XI в. в нашите земи със специално предназначение: манастирът на Григорий Бакуриани (Пакуриан) – средище на византийски прозелитизъм между пловдивските арменo-павликяни, в която авторът счита като повод за основаването на манастира общия етнически произход и общия език на Пакурян с тези павликяни. Никой от многобройните изследователи на проблематиката, свързана с така наречената павликянска ерес, не си е направил труд да погледне на картата, за да види, че нито основателите на това религиозно движение произхождат от Армения, нито неговите центрове се намират на арменска територия. Учението възниква върху територията на античната държава Осроене със столица Урфа/Орфа на платото, оградено от горното течение на Ефрат, югозападно от арменските земи и разделено от тях чрез цяла верига високи планини. И това население никога не е говорило, а не говори и сега, арменски език.

[139] Доколкото ми е известно, за последен път изказва такива предположения Ив. Дуйчев, пос. съч. (Бачковският манастир през първите векове на своята история – вж. бел. 12), с. 177.

[140] Вж. Йорд. Иванов, пос. съч. (вж. бел. 10), с. 205; вж. също бележките по този въпрос на Пол Льомерл, пос. съч. (вж. бел. 4), с. 176 с библ. Срв. също Вс. Николаев, пос. съч. (Един феодален институт... – вж. бел. 12), с. 110.

[141] Вж. преди всичко посочената в бел. 5 и 12 литература, а също и бел. 138.

[142] В този смисъл разни предположения са правени от повечето изследователи, включващи всички възможности между надвратна църква и камбанария, без да могат да дадат убедителни доказателство нито за едно от тях.

[143] Вж. напр. Н. Чанева-Дечевска, пос. съч. (АРХИТЕКТУРНИ ОСОБЕНОСТИ НА ЦЪРКВИТЕ СЪС СТЕГНАТ КРЪСТ...), с. 172-174 и 177: «Източните стълбове на галерията са дълги само 70 см и външно изглеждат като долепени до западната стена на днешната главна манастирска църква. Дали части от тях са оставали вградени в дебелината на западния зид на църквата „Св. Богородица“, дали са издялани, за да се изгради масивът на зида на по-новата църква, или се е разчитало на неразрушената стена на по-старата Бакурианова църква, би могло да покаже едно обстойно проучване». И по-нататък, с. 180: «*поставянето на църквата в етажа върху стълбове, образуващи проходна галерия, е едно по-различно архитектурно решение, което е било наложено от необходимостта да бъде оставен открит и свободно достъпен входът към стария съборен храм, до който е била долепена църквата „Св. Архангели“*» – курсив мой – А. Ч.

[144] Пос. съч. (ЕДНА ВАЖНА НАХОДКА В БАЧКОВСКИЯ МАНАСТИР – вж. бел. 57): «Може да се предположи с голяма вероятност, че строителят на Бачковския манастир е пренесъл в България един от грузинските варианти на триконхалния архитектурен тип.» Н. Чанева-Дечевска, пос. съч. (АРХИТЕКТУРНИ ОСОБЕНОСТИ НА ЦЪРКВИТЕ СЪС СТЕГНАТ КРЪСТ...), с. 197, също нарича старата съборна църква „триконхална манастирска църква“, макар и да ѝ е добре известна разликата между кръстокуполната църква със странични конхи-певници и същинския тип „триконхална църква“, срещащ се по нашите земи – също както еднокорабната куполна църква – още през късната античност, на който тип тя посвещава специално изследване: ПО ВЪПРОСА ЗА СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ТРИКОНХАЛНИ ЦЪРКВИ ОТ МАНАСТИРСКИ ТИП НА БАЛКАНИТЕ (Музеи и паметници на културата XI/1971, № 1, с. 10-15).

[145] Вж. специалните публикации по този повод на проф. Павлос Милонас: Παύλος Μυλωνάς, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Ἁγίου Ὄρους (Νέα Ἑστία, Ἀφιέρωμα στό Ἅγιον Ὄρους, 37/1963, № 74, с. 199-202); същ., LE PLAN INITIAL DU CATHOLICON DE LA GRANDE-LAVRA, AU MONT ATHOS ET LA GENÈSE DU TYPE DU CATHOLICON ATHONITE (Cahiers archéologiques, 32/1984, с. 89-112); същ., Παρατήρησεις στό Καθολικό Χελανδαρίου. Ἡ διαμόρφωη τοῦ ναοῦ Ἀθωνικοῦ τύπου μέ χορούς καί λιτή στό Ἅγιον Ὄρος (Ἀρχαιολογία, № 14, февр. 1985, с. 64-83) [=REMARQUES ARCHITECTURALES SUR LE CATHOLICON DE CHILANDAR (Хиландарски зборник 6/1986, с. 7-45)]; Deutsches Archäflogisches Institut Berlin, BILDLEXIKON DES HEILIGEN BERGE ATHOS. ATLAS DER ZWANZIG SOUVERÄNEN KLÖSTER, Bd. I-III, Berlin: Wasmuth, 2000. Вж. също: ЗАМЕТКИ ОБ АРХИТЕКТУРЫ АФОНА (ДРЕВНЕРУССКОЕ ИСКУССТВО. БАЛКАНЫ, РУСЬ, МОСКВА, 1995, с. 7-80) – последната публикация представлява екстракт от статиите на автора, съставен от д-р А. И. Комеч.

[146] Вж. P. Mylonas, пос. съч. (REMARQUES ARCHITECTURALES SUR LE CATHOLICON DE CHILANDAR – вж. пред. бел.).

[147] Тази църква е построена със средствата на влахомолдавския княз Йоан Александър Лапушяну и жена му Роксандра, и то по всяка вероятност от молдавски строители.

[148] Реконструкцията на източната част от църквата заедно с певниците почива на резултатите от разкопките през 1955 година, представени върху чертежа на проф. С. Бобчев (вж. бел. 77), а на западната стена на църквата се обосновава с местоположението на гробовете №№ 1, 2, 10, 11, 12, 13 и 14, открити по време на разкопките в 1986 година (вж. чертежа), които очевидно са се намирали непосредствено до тази стена в нартекса на първоначалната църква. При това положение наосът на старата църква е бил малко по-малък от този на новата съборна църква и построеният през втората трета на XVII век нартекс излиза извън нейните очертания. В този случай разрешението за строежа на новата съборна църква в 1604 година трябва да е било издадено за ремонт на сградата с размери на старата църква, а новият обширен нартекс да е деклариран като помощно помещение извън църквата. Как е изглеждал порталът на старата църква, зад който се е помещавал неголемият и вероятно открит отпред и отстрани неин нартекс и в който са били включени най-източните стълбове от покритата галерия, е трудно да се прецени.

[149] Плановете на атонските съборни църкви вж. при П. Милонас, пос. съч. (BILDLEXIKON DES HEILIGEN BERGE ATHOS. ATLAS DER ZWANZIG SOUVERÄNEN KLÖSTER... – вж. бел. 109), а на съборните църкви в грузинските манастири – при R. Mepisaschwili/W.Zinzadse, DIE KUNST DES ALTEN GEORGIEN, Leipzig: Edition Leipzig, 1977; W. Beridse/E.Neubauer, DIE BAUKUNST DES MITTELALTERS IN GEORGIEN VOM 4. BIS ZUM 18. JAHRHUNDERT, Berlin: Union Verlag, 1980 и на арменските църкви при B. Brentjes/St.Mnazakanjan/N.Stepanjan, KUNST DES MITTELALTERS IN ARMENIEN, Berlin: Union Verlag, 1981.

[150] На тази тема е посветена втората част от сборника.

[151] За широкото разпространение на обогатения с двуделен нартекс тип на манастирска църква в Молдавия и Влашко вж. преди всичко: Virgil Vătăşianu, ISTORIA ARTEI FEUDALE ÎN ŢARILE ROMÎNE, I ARTA ÎN PERIOADA DE DEZVOLTARE A FEUDALISMULUI, Bucureşti: Editura Academiei Republicii Populare Romîne, 1959 и Grigore Ionescu, HISTOIRE DE L'ARCHITECTURE EN ROUMANIE DE LA PRÉHISTOIRE À NOS JOURS, Bucarest: Éditone de l'Académie de la Républ. Soz. de Roumaine, 1972.

[152] Вж. примерите, посочени от Н. Мавродинов, пос. съч. (ЕДНОКОРАБНАТА И КРЪСТОВИДНА ЦЪРКВА ПО БЪЛГАРСКИТѢ ЗЕМИ – вж. бел. 41), с. 25, 27. Дори само простото сравнение на плановете на двете едноименни църкви в Бачковския и Хилендарския манастир с плана на първата църква в Бояна от X век ще ни покаже, че този план произлиза от простата еднокорабна сграда с купол, а не представлява опростена схема на кръстокуполна църква „със стегнат кръст“. И това е естественото развитие – от простото към сложното, а не от сложното към простото. А туй развитие можем най-добре да проследим дори въз основа на малкото запазени в нашите земи примери, без да прибягваме към образци от Армения и Грузия.

[153] Резултатите от разкопките са изнесени от Р. Морева за първи път в нейния доклад на Симпозиума в чест на 900-годишнината на Бачковския манастир в 1984 година, а след това, заедно с резултатите от следващите разкопки през 1986 година, на Националната археологическа конференция в 1986 година

(резюме в: Археологически открития и разкопки, София, 1986, с. 252) и са публикувани подробно в студията на същата авторка Владенията на Бачковския манастир в Родопите през XII-XIV век (Известия на музеите от Южна България, XVI/1990, с. 113-128).

[154] За резултатите от разкопките вж. посочената в предишната бележка студия на Р. Морева, както и поместения там чертеж-план с тяхната ситуация, с. 124-126.

[155] Единствен от докладите, отпечатан в неговия пълен текст, е докладът на проф. Ив. Дуйчев (вж. по-горе, бел. 12), който според проф. Иван Божилов му бил даден «за рецензия» (?!).

[156] Данните за симпозиума получих от проф. Чанева-Дечевска, арх. Станева и н.с. Росица Морева въз основа на техните вече отчасти заличени спомени от преди близо четвърт век. Според тяхната информация не са запазени и копия от докладите им (!), а само заглавията. Сборникът е трябвало да излезе под заглавие Бачковският манастир в историята на българската култура, докладът на н.с. Р. Морева е бил озаглавен Археологически разкопки в Бачковския манастир и неговия метох, а докладът на проф. Н. Чанева-Дечевска – По въпроса за двуетажните възпоменателни църкви в средновековна България – в този доклад тя излага в съкратена форма тезата си за вероятното ктиторство на Алексей Комнин при църквата „Свети Архангели“, развита подробно в нейната издадена малко преди това студия Архитектурни особености на църквите със стегнат кръст от периода на развития феодализъм в България. Също «загубеният» доклад на арх. Христина Станева е бил озаглавен Принос към архитектурно-строителната история и проблема за първообраза на църквата „Свети Архангели“ в Бачковския манастир, предвиден за отпечатване и в сборник под заглавие Изследвания по проблемите на българското архитектурно и художествено наследство, ЦПП при КК. Този сборник също не е публикуван, а от статията авторката не притежава копие.

[157] За настоящото издание арх. Станева ми предостави свои фотоснимки от тези «загубени» чертежи, за които, както и за нейните информации във връзка с реставрацията на паметника, изказвам на нея моята голяма благодарност.

[158] Стефан Бояджиев, Архитектурният образ на църковните сгради на Бачковския манастир (Богословска мисъл II/1997, № 3, с.71-76). Тази статия излиза по време, когато никой в България не се интересува от проблематиката, свързана с църквата „Свети Архангели“ в Бачковския манастир, а излиза и в списание, което никой от малцината, показали някога някакъв интерес към тази проблематика, не чете – направената от мене справка показа, че никой от засегнатите автори не е чел тази статия, а и няма никакво желание да я прочете. Повдигнатите в нея въпроси, както и споменаването на моите изследвания там обаче ме заставят да взема становище по нея.

[159] Пос. съч., с. 72.

[160] Пак там.

[161] Пак там.

[162] Вж. Петар Миљковиќ-Пепек, КОМПЛЕКСОТ ЦРКВИ ВО ВОДОЧА (Културно-историско наследство во СР Македонија XIII/1975) – с библиография.

[163] Пак там: «По всичко личи, че изнесените в статията ми от 1972 г. данни не са убедили някои изследвачи, които мимо ясно видимите факти, продължават да поддържат старата теза. Убеждението им, че са на прав път се подсили и от факта, че при консервационните работи, които последваха, под мазилката на куполния барабан, се разкри внушителен тухлен меандър, опасващ подкуполния корпус характерен за XIII-XIV век.»

[164] Пак там, с.73

[165] Пак там, с. 73.

[166] Пак там: «Двете странични апсидни плоскости са разчленени с едностъпални плоскодънни ниши, които не слизат до равнището на апсидния под, съответно на интериора на църквата, а остават на 1,50 м над него. Тяхното продължаване до долу не е било възможно, защото те са изградени върху „тавана“ на съществуващото вече скривалище в западната стена на постарата съборна църква. Освен това новата, трета плоскост на преустроения покрив закрива цялата долна част на двете апсидни плоскости. В(по)следствие малките височини на нишите, прозорчетата, формално очертаващи се в тях, са извънредно ниски, а покриващите ги арки едва се отделят от арките на нишите. Средната ниша, която съвпада с най-високата част на покрива и естествено е най-малко изявена, не е разчленена от каквато и да е ниша.» – А как иска Бояджиев да има там ниша, след като тази стена е била издадена най-силно на изток и за да се построи западната стена на новата съборна църква тя е трябвало напълно да влезе в нея, т.е. новата стена се слива с източната стена на апсидата – това се вижда съвсем ясно на снимката, показваща средната част от апсидата след нейното частично разчистване и освобождаване от пълнежа на двускатния покрив: цялата нейна зидария е от 1604 година. Освен това при най-близките по стил и време на изграждането църкви в Цариград – за разлика от Бачковската костница, но и от по-късните български паметници – нишите на апсидата обикновено са в два реда и не стигат до основите.

[167] Пак там, с. 75.

[168] Пак там.

[169] Пак там. Бояджиев има предвид сборниците, излезли между 1979 и 1989 година под общото заглавие Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ΄Αλωση 1453-1850, Ἀθήνα: Ἐθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο, към които в 1993 година излиза още един.

[170] Пак там, с. 74 сл.

[171] Вж. по-горе, с. 2 сл.

[172] Пос. съч., с. 75.

[173] Пак там, с. 74: «Отново след представянето на горепосочените нови данни пред симпозиума за честване годишнина на Бачковския манастир, спомена-

тите изследвачи не промениха становищата си. Напротив, към; тях се присъединиха и други. Аргументите, с които те се опитват да защитят становищата си нямат убедителна стойност и не издържат критика» – между новоприсъединилите се Бояджиев цитира имената на Н. Клисаров, Н. Чанева-Дечевска и П. Бербенлиев.

[174] Вж. по-горе, бел. 57.

[175] Пос. съч. (вж. бел. 35), с. 14.

[176] ГИБИ IX,II/1994, с. 102.

[177] За проблематиката с разрушените църкви вж. и моите бележки в този сборник, с. 164-170.

[178] Александъръ Рашеновъ, БЪЛГАРСКА ШКОЛА ВЪ ВИЗАНТИЙСКИЯ СТИЛЪ (Извѣстия на Българския археологически институт VI/1930-1931, с. 205-218).

[179] На тези паметници е посветена втората част на настоящото изследване – БЪЛГАРСКАТА АРХИТЕКТУРНА ШКОЛА, т. II, София, 2006.

ИЛЮСТРАЦИИ

Бачковски манастир
Съборната църква и „Свети Архангели“
Изглед от югоизток
Снимка М. Цимерман, около 1910 година

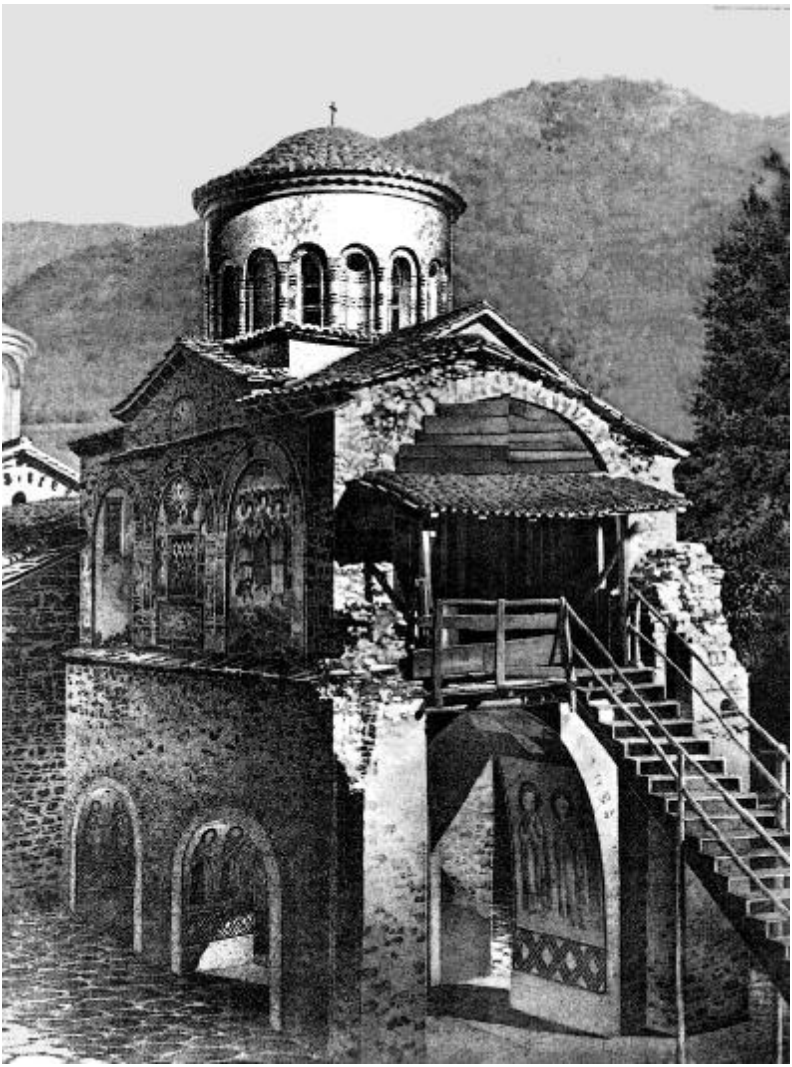

Бачковски манастир
„Свети Архангели“
Изглед от северозапад
Снимка М. Цимерман, около 1910 година

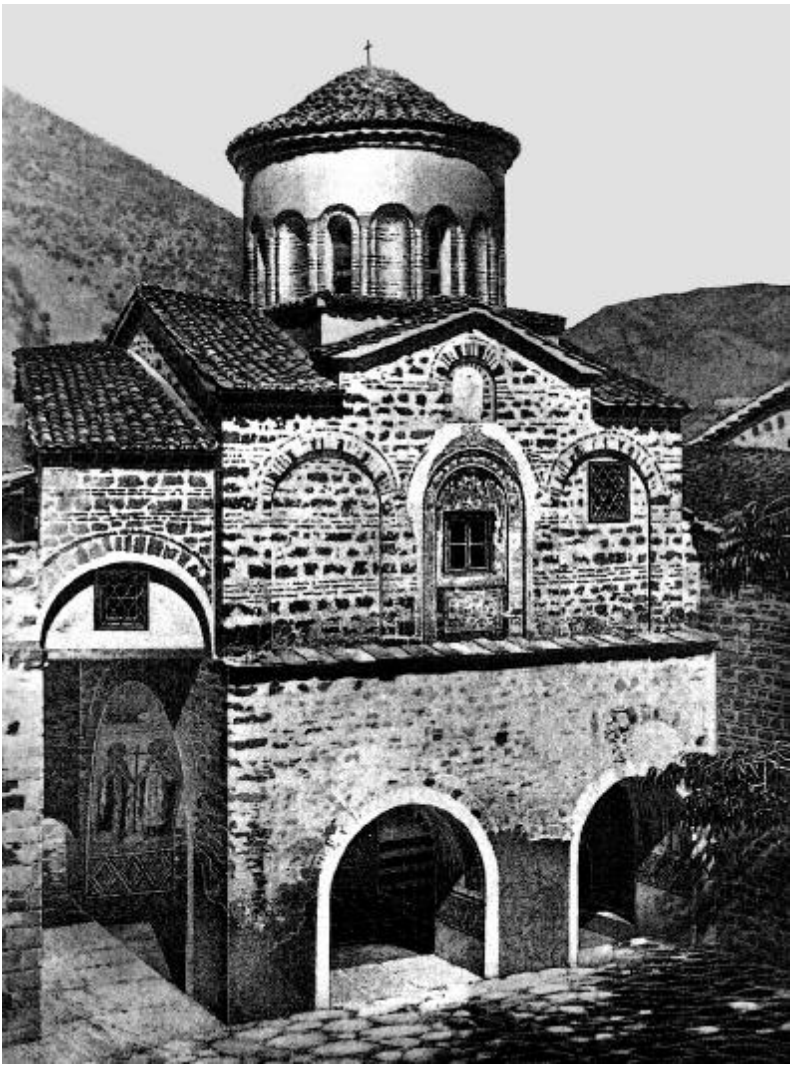

Бачковски манастир
„Свети Архангели“
Изглед от югозапад
Снимка М. Цимерман, около 1910 година

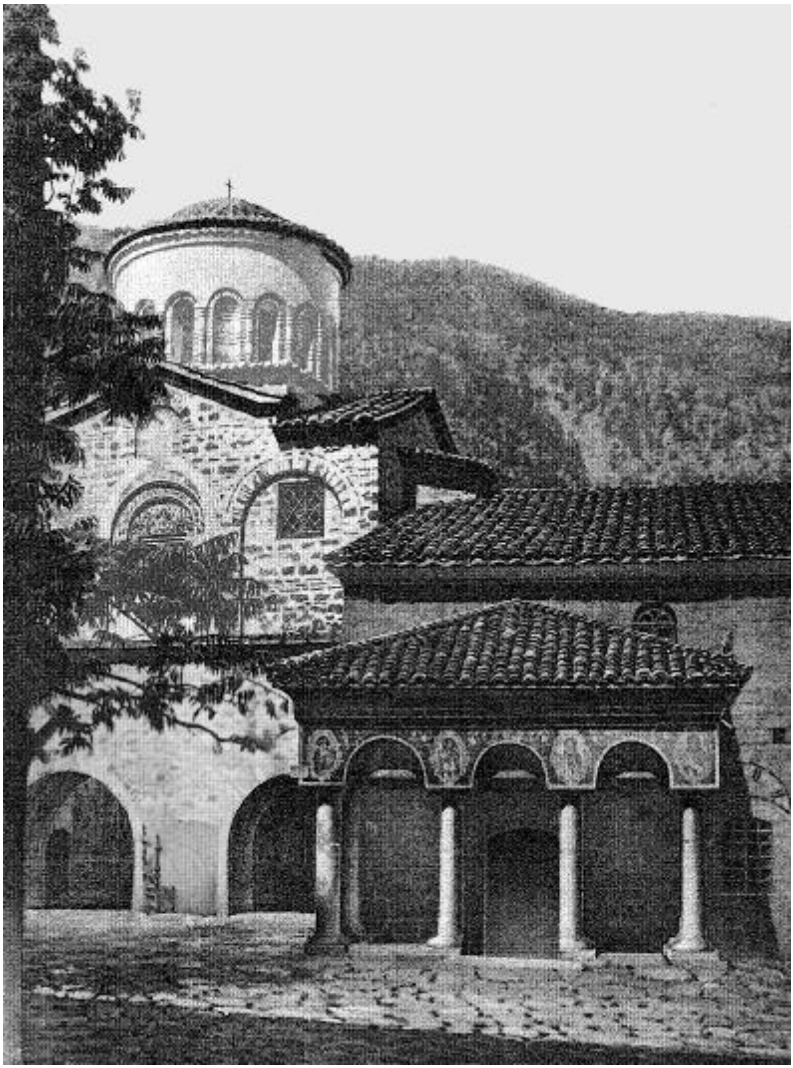

Бачковски манастир
„Свети Архангели“
Изглед от югоизток
Снимка М. Цимерман, около 1910 година

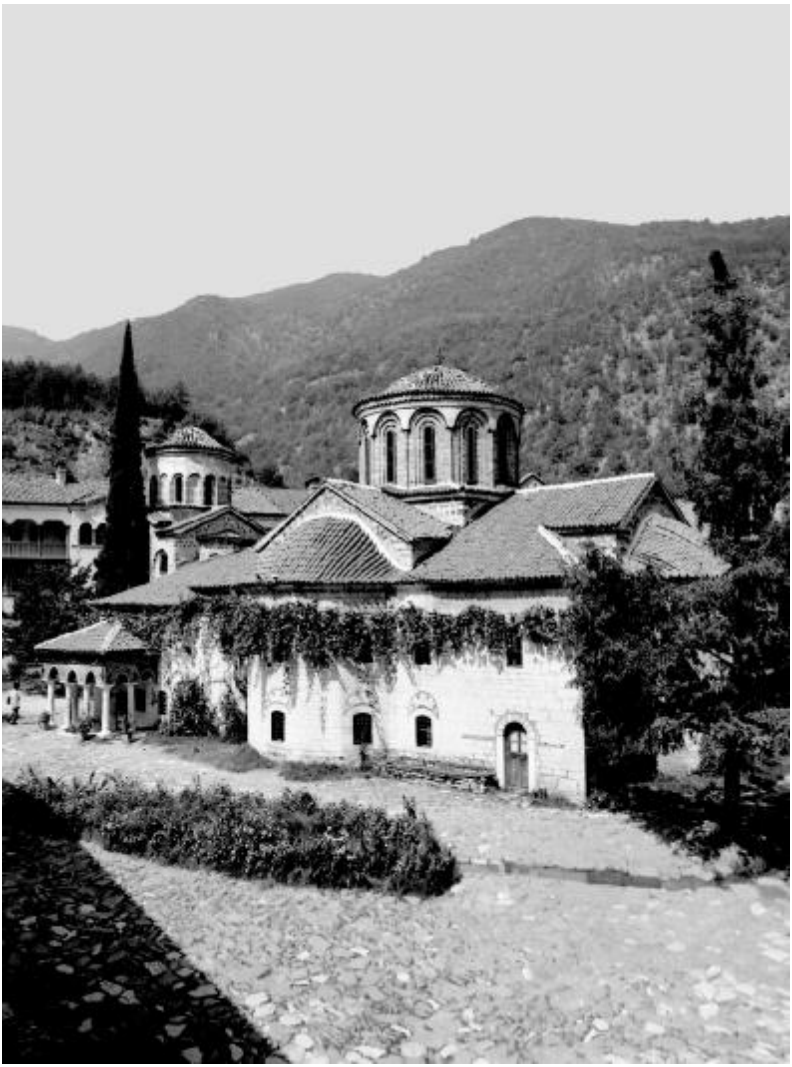

Бачковски манастир
Съборната църква и „Свети Архангели“
Общ изглед от югоизток преди реставрационните работи
Снимка 1972 година

II

Бачковски манастир
„Свети Архангели“ и част от съборната църква с нейния южен портал
Изглед от югоизток преди реставрационните работи
Снимка 1972 година

Бачковски манастир
„Свети Архангели“ и северният портал на съборната църква
Изглед от североизток преди реставрационните работи
Снимка 1972 година

IV

„Свети Архангели“, купол
Изглед от юг преди реставрационните работи
Снимка 1972 година

Горната част от тамбура на купола, първоначално оформена с орнаменти, изпълнени от разположени хоризонтално и вертикално тухли, споени с дебел слой хоросан, както и грижливо издяланите квадри от бигор в нишите, са покрити с варова мазилка, закрила изцяло украсата.

„Свети Архангели“, апсида с южната ниша
Изглед от юг преди реставрационните работи
Снимка 1972 година

Южната апсидна ниша е закрита в по-голямата си част от покрива на съборната църква. Квадрите от бигор са измазани с варова мазилка също както и редовете от тухли помежду им, с което декоративният характер на лицеватка зидария на църквата не се изявява.

VI

„Свети Архангели“, южната ниша на апсидата
Снимка септември 1974 година

Южната апсидна ниша на „Свети Архангели“, закрита при строежа на съборната църква (1604 година), е била затрупана почти до горе с пълнеж от камъни и парчета тухли. При все това, още преди този пълнеж изцяло да се разчисти, ясно се вижда нейната структура, както и външната лицева декоративна зидария, с която тя е била изпълнена. По всяка вероятност горната част от зида над нея е била разрушена при изграждането на голямата църква, а може би и още преди това, като едновременно със строежа на последната тя допълнително е била небрежно надзидана с пълнеж от камъни и хоросан почти по цялото протежение на нейните стени.

„Свети Архангели“, южната ниша на апсидата
Снимка септември 1974 година

След отстраняването на керемидите от покрива на съборната църква, горната част от външната стена на апсидата на „Свети Архангели“ внимателно се разчиства от грубата зидария над нейната повърхност, което позволява да се види изцяло първоначалната форма на плитката ниша, както и лицевата декоративна зидария на стената от двете ѝ страни, затворена под покрива на съборната църква. Апсидната ниша и декоративната зидария около нея се осмислят само ако цялата стена първоначално е била открита отпред и отстрани, преди да се построи на изток от нея съборната църква, когато част от апсидата се включва в нейния строеж.

VIII

„Свети Архангели“, югоизточен ъгъл с част от апсидата
Снимка септември 1974 година

При отстраняването на късния покрив над нартекса на съборната църква и разчистването на източната стена на „Свети Архангели“ с апсидата от късни добавки се разкрива част от нейната лицева декоративна зидария. Въпреки, че горната част от нея е била президана, запазени са още следи от редове добре издялани квадри от бигор, а помежду им три реда тънки тухли, свързани с дебел слой хоросан, които по-късно били замазани с хоросан.

„Свети Архангели“, апсидата с част от източната стена
Снимка септември 1974 година

Пълното разчистване на източната стена на „Свети Архангели“ заедно с апсидата показва, че южната апсидна ниша е била изцяло изградена с декоративна смесена зидария от редове бигорови квадри и редове тухли помежду им, която продължава и на стената отстрани на нишата. Впоследствие горните редове от тази зидария са била разрушени и заменени с груба каменна зидария,а нишата е била измазана с варова мазилка, с каквато са замазани и фугите между тухлите отстрани.

X

„Свети Архангели“, горната част от апсидата
Снимка септември 1974 година

Снимката е направена непосредствено след свалянето на късните керемиди от покрива на съборната църква на мястото, където нейният покрив се допира до източната стена на „Свети Архангели“. Тук се виждат остатъци от външна лицева декоративна зидария в горната част от източната стена на апсидата, изпълнена от редове добре издялани бигорови квадри и редове тънки тухли с дебел слой хоросан помежду им, отчасти затрупана от покрива на съборната църква. Отдясно тук се вижда също така дупка, пробита в стената за греда от скелята, използвана при строежа на съборната църква.

Тунел между „Свети Архангели“ и съборната църква
Снимка септември 1974 година

В тунела-скривалище, образуван в подпокривното пространство между съборната църква и „Свети Архангели“, най-ясно може да се проследи последователността в строежа на двете сгради. Зидарията на „Свети Архангели“ (вляво на снимката) е лицева, изпълнена от дялани бигорови квадри и на места с редове от тънки тухли и дебел пласт хоросан помежду им, а зидарията на съборната църква (вдясно) е изпълнена от материал, произхождащ очевидно от старата църква, с груба замазка. В центъра на снимката се вижда прозорецът в източната стена на апсидата на „Свети Архангели“, закрит при строежа на съборната църква.

XII

Тунел между „Свети Архангели“ и съборната църква
Снимка септември 1974 година

При изграждането на тунел-скривалище в подпокривното пространство между двете църкви горната част от стените им е вдадена малко навътре - отляво е съборната църква, а отдясно „Свети Архангели“, при чиято зидария горните редове са подменени с нова, груба каменна зидария. От снимката се вижда, че в по-долните редове зидарията на тази църква е външна, изпълнена от дялан камък, а не се състои от груб пълнеж, както би трябвало да се очаква, ако тя е била построена по-късно от съборната църква.

Тунел между „Свети Архангели“ и съборната църква
Снимка септември 1974 година

Тук се вижда още по-ясно как западната стена на съборната църква (отдясно) в горната си част се наклонява към източната стена на „Свети Архангели“ (отляво), за да образува тунела-скривалище, завършващ на север с плитка ниша. Стената на „Свети Архангели“ отляво на тази ниша е изградена с декоративна лицева зидария, която в нейната горна част е била разрушена и закърпена с пълнеж, над който е покритият с плочи покрив на тунела. Отляво на снимката, долу, се виждат остатъците от северната ниша на апсидата, запълнена с груба зидария.

XIV

Тунел между „Свети Архангели“ и съборната църква
Покритие на тунела
Снимка септември 1974 година

За покритие на тунела-скривалище в подпокривното пространство между двете църкви са използвани каменни плочи, които позволяват на строителите да избегнат сложната сводова конструкция, без с това да се увреди здравината на покрива. И тук, както на предишните снимки, се вижда как горната част от стените на двете църкви е вдадена малко навътре, при което ширината на тунела се намалява.

Тунел между „Свети Архангели“ и съборната църква
Северна част
Снимка септември 1974 година

Северната част на тунела-скривалище завършва при ъгъла на северната и западната стена на съборната църква (отдясно на снимката) с плитка ниша. И тук се вижда как горните редове от източната стена на „Свети Архангели“ (отляво) са президани с парчета от тухли и каменни блокове с груба зидария, наред с части от първоначалната декоративна зидария от тухли, свързани с дебел слой хоросан.

XVI

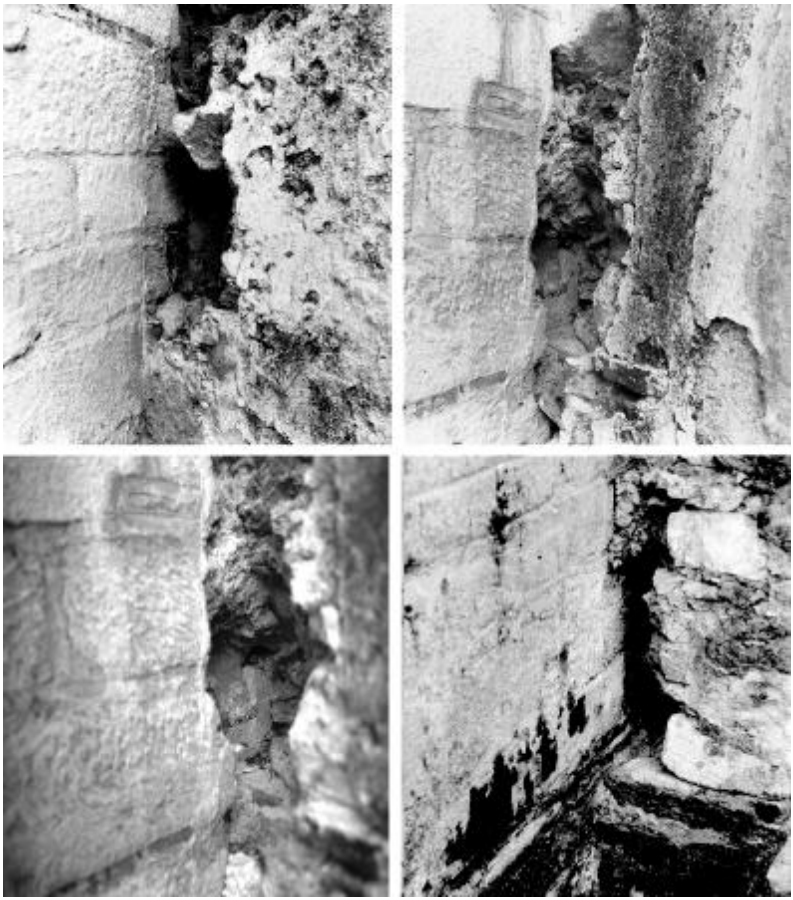

Сондажи в ъглите, образувани от допирането на двете църкви ▲ ▶

През септември 1974 година бяха направени сондажи в ъглите, където се допират североизточният и югоизточният стълб на „Свети Архангели“ до западната стена на съборната църква по протежение на два метра от основите нагоре. При тези сондажи (снимките на таблата горе и отдясно) беше установено, че лицевата зидария от добре издялани квадри на западната стена на съборната църква завършва при самия ъгъл и по-навътре се заменя от груба зидария, съставена от пълнеж с необработени камъни и хоросан, което също показва, че тази стена е била изградена след източната стена на „Свети Архангели“.

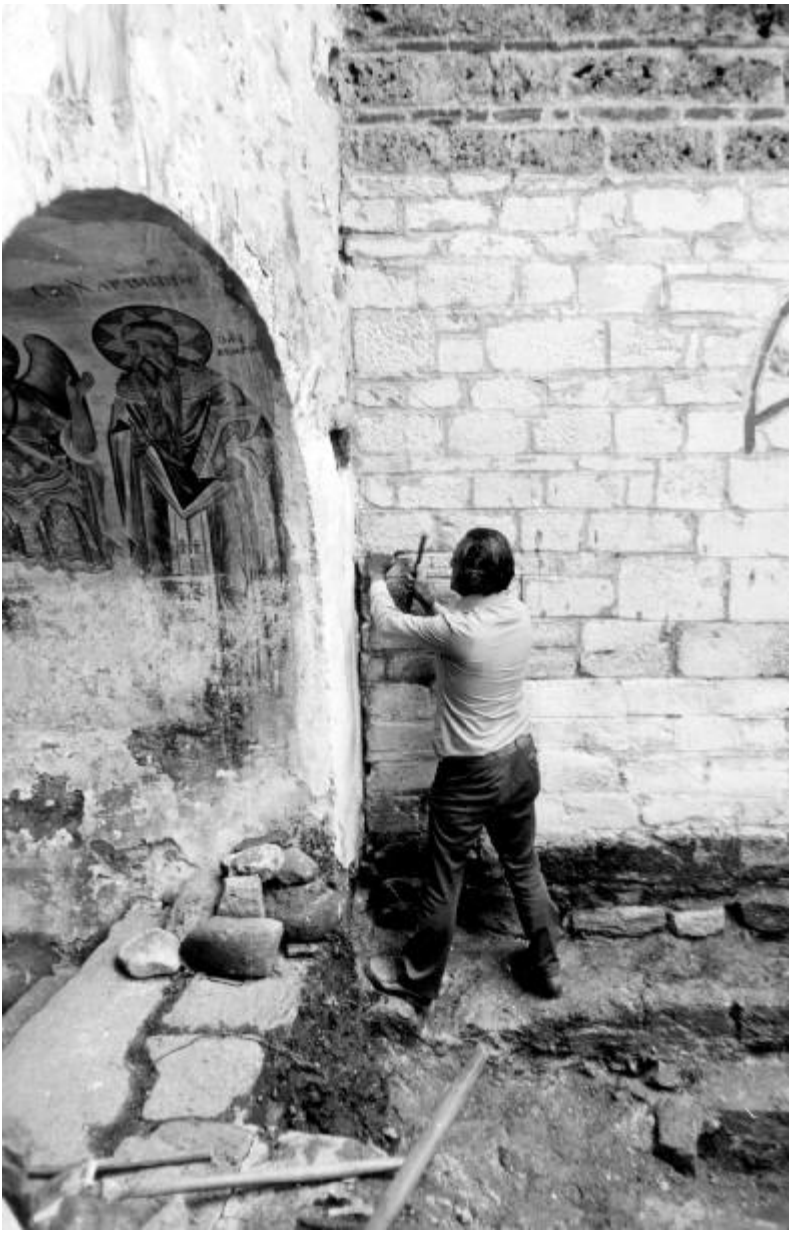

XVIII

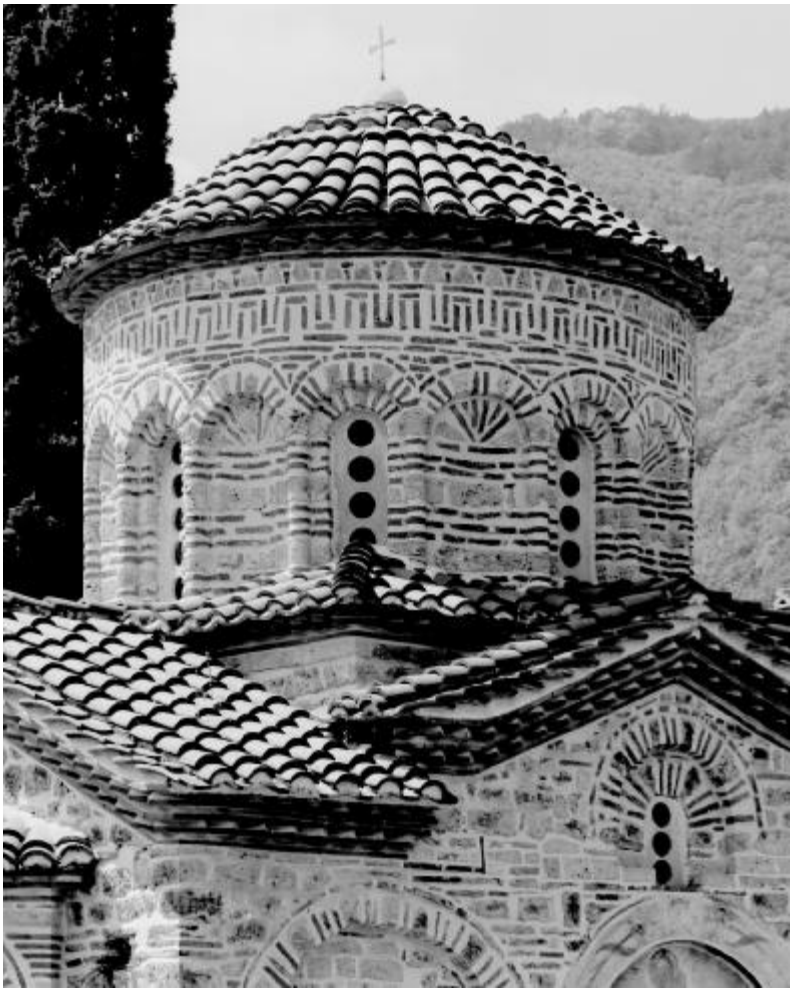

„Свети Архангели“
Куполът след разчистването и консервацията на зидарията
Изглед от североизток
Снимка 1986 година

„Свети Архангели“
Апсидата след разчистването и консервацията на зидарията
Изглед от югоизток
Снимка 1986 година

Фрагмент от зидарията на старата съборна църква

Зидария на южната стена на костницата

Бачковски манастир
Детайли от зидария
(по Кр. Миятев)

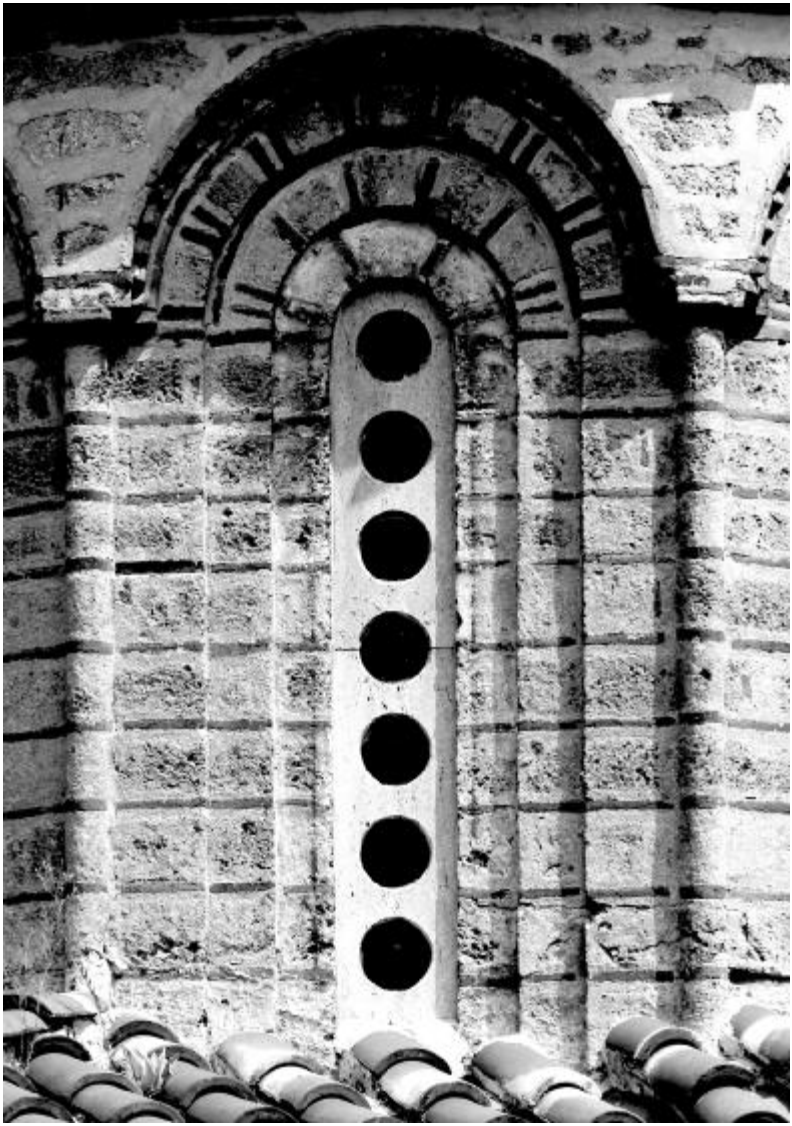

„Свети Архангели“
Детайл от зидарията на купола след консервацията.
Снимка 1986 година

XXII

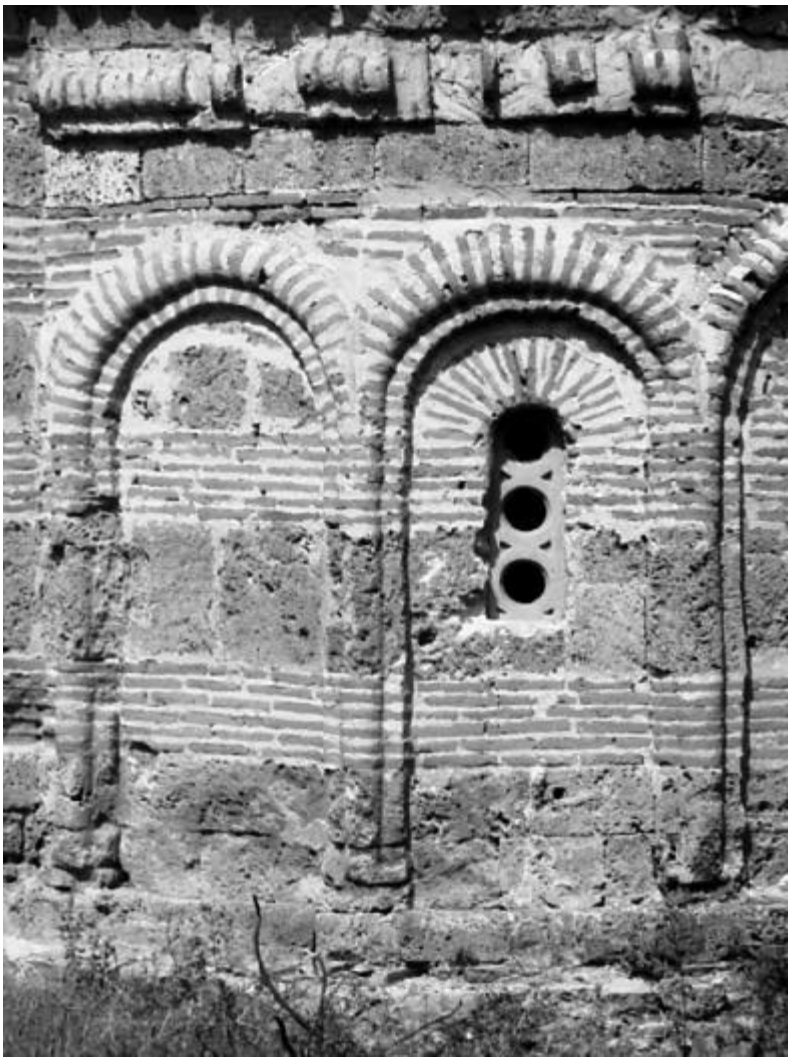

Бачковски манастир
Костницата
Декоративна зидария в апсидата
Снимка 1964 година

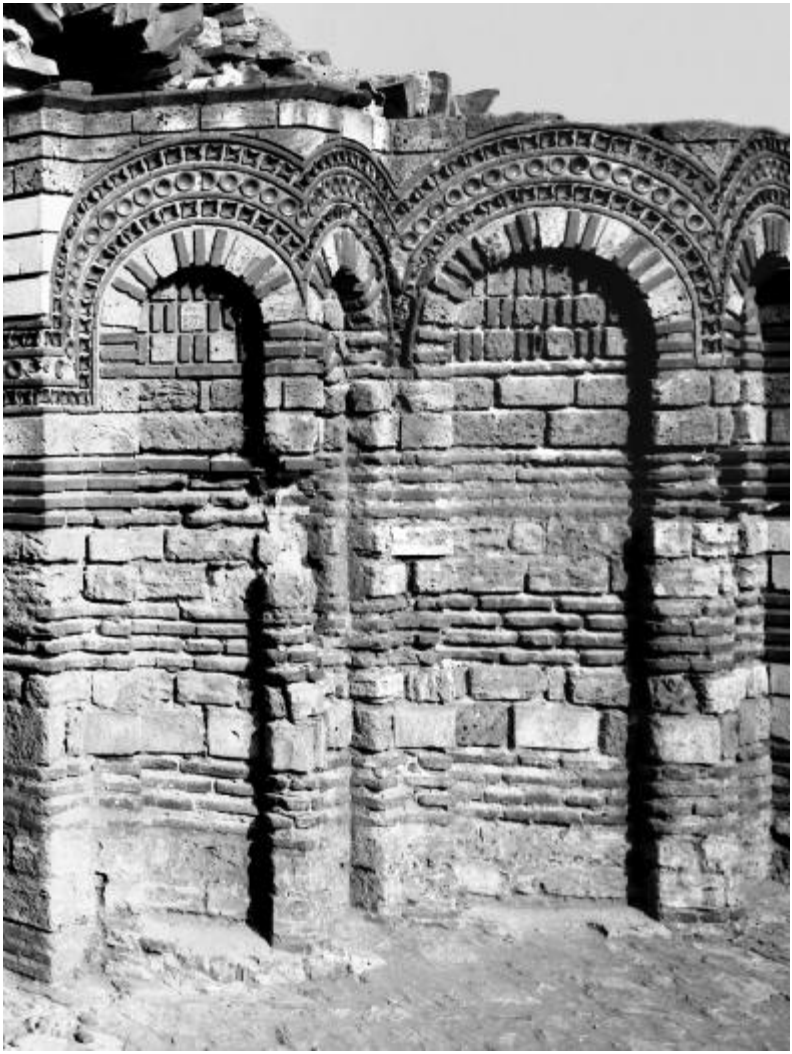

Несебър
„Свети Архангели“
Декоративна зидария в апсидата
Снимка 1971 година

XIV

Бачковски манастир, костницата

Асеновград, „Свети Яни“
Снимка 1984 година

Несебър, „Света Петка“
Снимка 1986 година

Несебър, „Свети Архангели“
Снимка 1971 година

XXVI

Несебър
„Христос Пантократор“
Купол
Снимка 1975 година

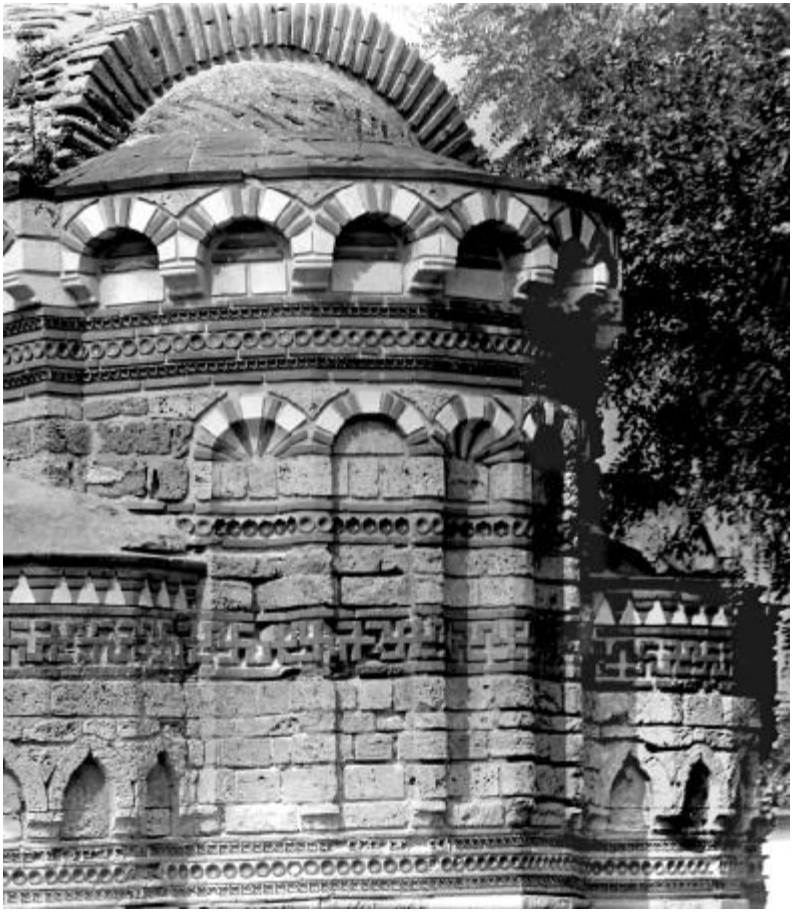

Несебър
„Христос Пантократор“
Детайл от зидарията на източната стена
Снимка 1975 година

XXVIII

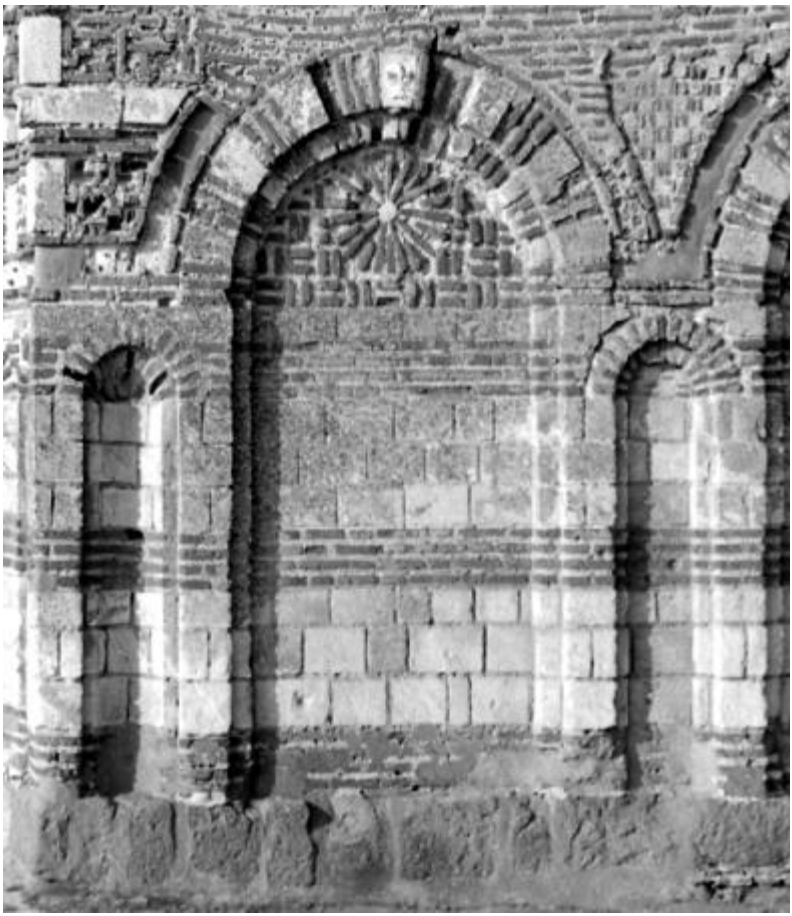

Несебър
„Свети Йоан Неосветени“
Детайл от северната стена
Снимка 1975 година

Несебър
„Свети Йоан Неосветени“
Изглед от северозапад
Снимка 1975 година

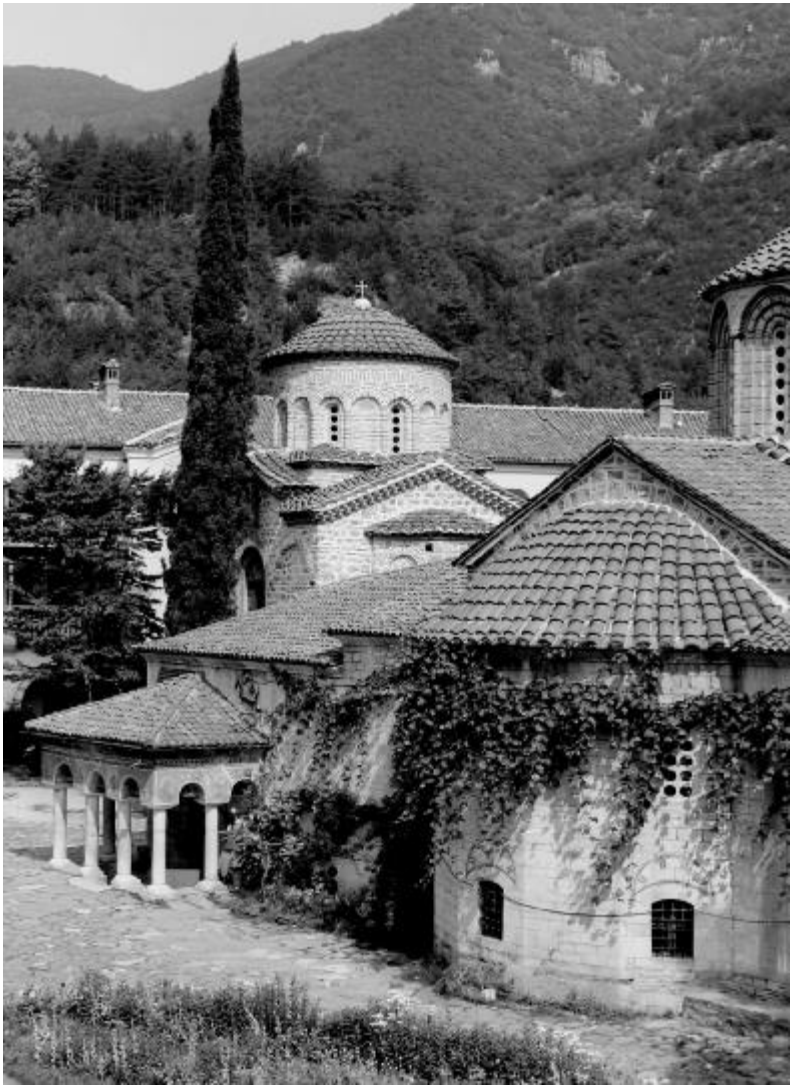

Бачковски манастир
„Свети Архангели“
Изглед от югоизток след консервацията
Снимка 1984 година

Бачковски манастир
„Свети Архангели“
Изглед от североизток след консервацията
Снимка 1986 година

XXXII

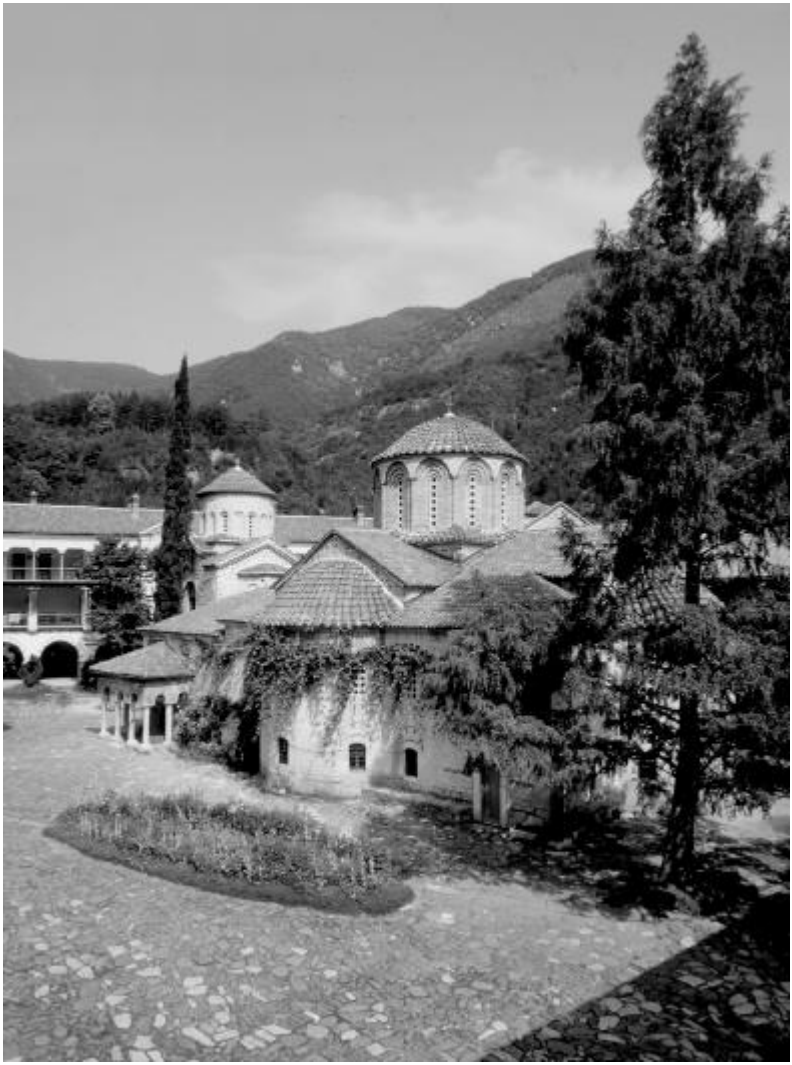

Бачковски манастир
„Свети Архангели“ и съборната църква след консервацията
Изглед от югизток
Снимка 1984 година